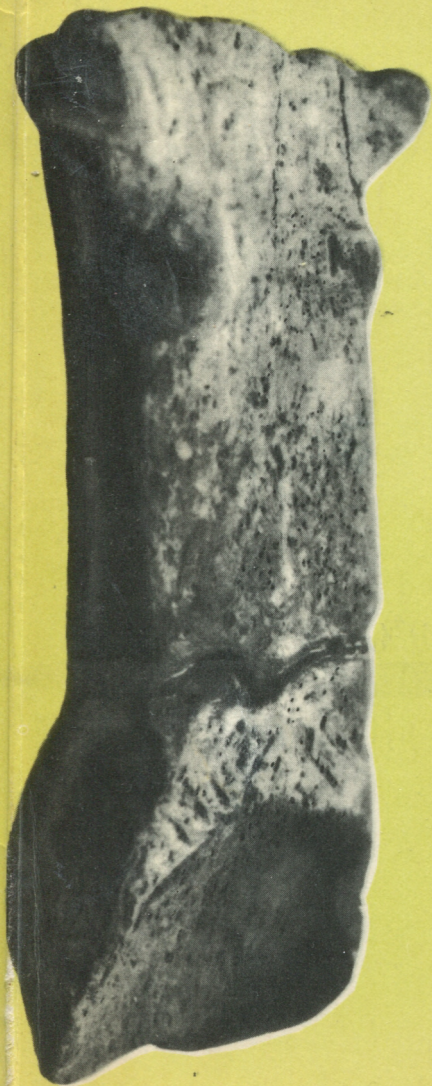

Е. А. БАЛАГУРІ
С. І. ПЕНЯК

ЗАКАРПАТТЯ —
ЗЕМЛЯ
СЛОВ'ЯНСЬКА

Е. А. БАЛАГУРІ, С. І. ПЕНЯК

ЗАКАРПАТТЯ — ЗЕМЛЯ СЛОВ'ЯНСЬКА

З історії слов'янських
племен Закарпаття
VI—XIII ст.

НАРИСИ

ВИДАВНИЦТВО «КАРПАТИ»
УЖГОРОД 1976

На основі нових археологічних досліджень кандидати історичних наук, археологи Е. А. Балагурі та С. І. Пеняк розповідають про матеріальну і духовну культуру, суспільне життя населення Закарпаття від кам'яного віку і до давньоруських часів.

Читач дізнається також про походження, заселення та племінну належність давньослов'янських племен Закарпаття, про численні археологічні знахідки, виявлені на території області під час розкопок.

Книга розрахована на студентів, учителів, пропагандистів, істориків, краєзнавців, туристів — усіх, хто цікавиться історією рідного краю.

Рецензент — кандидат історичних наук В. І. Бідзіля.

Б $\frac{10602-024}{M215(04)-76}$ 38—76

ПЕРЕДМОВА

Вивчення археологічних пам'яток, а значить, і стародавньої історії населення Закарпаття, набуло справжнього розвитку і планомірності тільки в повоєнні роки — після возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною та відкриття Ужгородського державного університету і Закарпатського обласного краєзнавчого музею в Ужгороді. Спадщина попередніх археологічних досліджень, початок яких на Закарпатті можна віднести до середини XIX ст., була більш ніж скромною. Відсутність професійних кадрів, нестача коштів на наукову й видавничу справу призвели до майже повного застою у вивченні минувшини. Зусилля окремих ентузіастів-любителів натрапляли на непереборні труднощі і змінити існуючого становища в цій галузі науки так і не змогли.

Відносно пожвавлення роботи можна відзначити хіба що у 30-і роки у зв'язку з роботами видатного чеського славіста академіка Я. Ейснера та дослідженнями вчених Й. Янковича і братів Е. і Й. Затлукалів, які провели невеликі розвідкові роботи. Зібрані матеріали і склали по суті речову джерелознавчу базу стародавньої історії Закарпаття. Основна вада цих матеріалів полягала не тільки і не стільки в тому, що вони були мізерними за кількістю і виключно випадковими, а в повній депаспортизації їх, у відсутності документів про умови їх знаходження, у низькому рівні методики досліджень. Такими ж низькими були хронологічне члену-

вання знахідок та їх історична інтерпретація у публікаціях. Все це призвело до того, що археологія Закарпаття не зайняла належного рівня в стародавній історії, якого вона заслуговує історичним значенням своїх пам'яток.

Історичне значення археологічних пам'яток Закарпаття, як і всього басейну Східних Карпат, надзвичайно важливе для всієї європейської науки. Це пояснюється перш за все географічним положенням цього краю.

Територія Східних Карпат і прилеглих до них земель була районом, де стикалися два відмінні між собою світи — середньоевропейський і східноєвропейський. Вони відрізнялися характером господарського розвитку, соціальними відносинами, специфікою історико-етнічного розвитку, характером культури. Ці відмінності уже на зорі людської історії були породжені особливостями фізико-географічного середовища. Широкі простори східноєвропейських рівнин, фауна і флора, клімат, масні чорноземи, великі повноводні ріки з розміреною течією принципово відрізняли цей район від пересіченої місцевості Середньої Європи з величезною кількістю дрібних швидкоплинних річок, з м'яким вологим кліматом, підзолистими ґрунтами. Зіткнення цих відмінностей фізико-географічного середовища припадає саме на Східні Карпати, а природні умови в стародавні часи в значній мірі визначали й процеси історичного розвитку, що й породило специфіку суспільного життя населення Східної і Центральної Європи. Проте географічні умови не становили абсолютного бар'єру на шляху культурних зносин населення цих двох районів.

Уже в добу кам'яного віку археологи простежують значні контакти і взаємовпливи між культурами Східної і Центральної Європи. З освоєнням металів — бронзи та заліза — ці контакти стають ще більш тісними. Взаємовплив культурних досягнень стародавніх цивілізацій був особливо значним в пограничних землях, де

кінчались одні етнічні масиви і починались інші. Зони схрещень і контактів нерідко породжували зовсім нові культури, але ніколи не були сталими, раз і назавжди визначеними. В різний час їх могли займати найрізноманітніші племена і народи. В цьому полягає не тільки специфіка, але й важливе історичне значення тих земель, де відбувався стик різноетнічного населення. Адже історію жодного народу не можна дослідити належним чином, якщо не вивчити її на всій території проживання народу. Ось такий стик різноетнічних народів і припадає на район Східних Карпат, де межували фракійці і скіфи, германці і слов'яни, а пізніше частина цього району — саме Закарпаття — стало проміжною територією східних і західних слов'ян. Тому постають питання: де проходили західні межі східнослов'янських племен і де починалися землі західних слов'ян? До якої гілки слов'янства залучити закарпатських слов'ян — до західної чи до східної? Чи входила територія сучасного Закарпаття до складу земель, де формувалися стародавні слов'яни, чи вона була за її межами? Ці і багато інших питань неможливо з'ясувати без вивчення археологічних пам'яток Закарпаття. Це в повній мірі стосується не тільки минулого слов'янських племен, але і всього дослов'янського періоду стародавньої історії, а також доби раннього середньовіччя. Ось чому історія населення Карпат становить однаково важливу ланку як для східноєвропейської, так і для середньоевропейської науки. В цьому полягає провідне значення археологічних пам'яток Східних Карпат.

Враховуючи важливість археологічних досліджень на Закарпатті, вже в перші радянські роки тут розпочали свої роботи експедиції Ужгородського університету і обласного краєзнавчого музею. Згодом обсяг робіт все збільшується, в них беруть участь Інститут суспільних наук АН УРСР у Львові, наукові заклади Москви, Ленінграда, Києва. Археологія Закарпаття постійно пред-

ставляється на республіканських, всесоюзних і міжнародних конференціях і симпозіумах.

Зараз на території Закарпаття відомо сотні археологічних пам'яток, що охоплюють величезний хронологічний період — від раннього кам'яного віку і до пізнього середньовіччя включно. Кожна група пам'яток у цьому величезному періоді людської діяльності по-своєму важлива і захоплююча. Вона представляє життя і діяльність стародавніх мисливців і рибалок, перших землеробів і металургів, знайомить нас з початком та розвитком стародавнього мистецтва, уявленням людей про оточуючу природу і всесвіт, про їхні звичаї і культу. Ми довідуємося про переселення народів, про їхні мирні, а часом і трагічні будні, віддалені від нас тисячоліттями. Надра землі часом зберігають надзвичайно виразну і наочну картину буття давнини.

Сучасні досягнення археології цілком заслуговують на те, щоб стати надбанням широкої громадськості. Саме з цією метою видавництво «Карпати» підготувало ряд книжок, які в популярній формі розповідають про результати вивчення стародавньої історії населення Українських Карпат.

Вже побачили світ книги, що висвітлюють ранню історію слов'янського населення Середнього Подністров'я та Буковинського Прикарпаття — сучасної території Чернівецької області. Готуються до друку нові книги про археологічні пам'ятки Східних Карпат. Читач зможе ознайомитися з життям і діяльністю людей кам'яного віку, з найдавнішими металургами краю та їхніми чудовими витворами. Книги розкажуть про історичні передумови слов'янського населення в Карпатах, перші укріплені поселення-городища, про життя, побут, культуру і звичаї наших предків — ранніх слов'ян — на східних і західних схилах Карпат. Крім того, в цих виданнях буде висвітлена історія старих слов'янських міст Чернівців, Галича та ін. Підготовці цих видань передую-

вала копітка дослідницька робота вчених-археологів у численних експедиціях і лабораторіях. Автори цих книг — перше покоління археологів післявоєнних років, але імена більшості з них вже відомі за межами нашої країни. Кожна книга — це наслідок наукового пошуку, в процесі якого наші дослідники неодмінно керуються єдиною метою — пізнати, як усе було насправді, що відбувалося в таємничі часи давно минулих століть.

В книзі «Закарпаття — земля слов'янська» автори прагнуть з'ясувати, коли і як з'явилося слов'янське населення у Верхньому Потиссі. Це проблема надзвичайно складна і ще далека від свого остаточного розв'язання. Вона складає основний зміст наукових праць європейських вчених-слов'янознавців і перш за все вчених Радянського Союзу, Чехословацької Соціалістичної Республіки, Польської Народної Республіки, Болгарської Народної Республіки і Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії.

Робота Е. А. Балагурі та С. І. Пеняка вносить свій вклад у вивчення проблеми походження слов'ян і їх первісної території. Те, що вже є в розпорядженні науки і випробуване часом, автори доводять до відома читача. В роботі використано великий фактичний матеріал найновіших археологічних досліджень, що дало змогу авторам реконструювати давньослов'янське суспільство на джерельній основі, і в цьому, безумовно, полягає велике значення книги.

У першій частині книги наведено основні моменти розвитку історії закарпатського населення дослов'янського періоду. Цей розділ допоможе читачеві зорієнтуватись в часі і послужить історичним фоном, на якому зображено розвиток слов'янського суспільства.

Друга частина роботи присвячена історії раннях слов'ян, і складає основний її зміст. В ній використані досягнення вітчизняної і зарубіжної науки, давні писемні джерела про слов'ян, коли вони ще носили назву

венедів, а потім склавівів. Археологічні знахідки значно поповнюють писемні відомості, конкретизують їх і наочно відтворюють життя слов'янських племен, їхній побут, господарство, культуру, торгові та етнічні зв'язки протягом I тис. н.е. Історія слов'ян Закарпаття подається на широкому фоні загальнослов'янської історії, що дозволить читачеві скласти уяву про хід слов'янського історичного процесу в цілому.

Не слід проте вважати, що книга дасть відповідь на всі питання з історії слов'ян. Але якщо вона пробудить інтерес до історичного минулого наших предків-слов'ян — одного з найбільших народів світу, якому судилося відіграти значну роль в історії і культурі людства,— то можна стверджувати, що вона своєї мети досягла.

В. І. Бідзіля — старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР, кандидат історичних наук.

ЗЕМЛЯ КАРПАТСЬКА

На південь і південний захід від Головного Карпатського хребта розташовується низовина, через яку протікають ріки Дунай і Тиса, збираючи води безлічі рік і річок Карпатської улоговини. Величний Дунай зі своїми численними притоками забезпечував рівнинні землі необхідною вологою, відігравав важливу роль в господарському житті населення. В давнину притоки Дунаю служили місцевому населенню шляхами сполучення і, крім того, всі життєві інтереси населення пов'язувались з Дунаєм. Впадіння Дунаю в Чорне море надавало йому особливого значення. В епоху «великого переселення народів» Дунай став оборонною лінією, спочатку для Римської, а потім для Візантійської імперій проти північних і східних «варварів». Дунай служив то мирним, то військовим цілям в залежності від того, хто володів ним: мирні землеробські племена чи войовничі пришельці з своїми закарпатськими інтересами.

Другою великою рікою в східній частині Карпатського басейну є Тиса. Тиса бере свій початок у південно-східній частині Українських Карпат, в межах Закарпатської області з двох джерел — Чорної Тиси і Білої Тиси. Протікаючи на території Закарпаття в західному напрямі, Тиса приймає праві притоки — Тересву, Тероблю, Ріку і Боржаву. Ріки Латориця і Уж, зливаючись на території Східної Словаччини з Лаборцем і Ондавою, утворюють ріку Бодрог, яка теж впадає до Тиси.

На захід від Сланських гір води Гемерської височини збирає ріка Горнад, яка впадає в Слану, а остання — в Тису. З лівого боку в Тису вливаються ріки Самош, Тур і Красна. Ось цей район верхньої течії Тиси разом з правими і лівими притоками прийнято називати Верхнім Потиссям. Захищене із заходу Татрансько-Гемерською височиною, із півночі Besкидами, з північного сходу — Полонинськими Карпатами, Верхнє Потисся за своїми природними умовами складає цілісну географічну область з особливими природними умовами. Тиса і, головне, її притоки пересікають Карпати впоперек, прорізаючи на своєму шляху ланцюги хребтів. Пересікаючи хребти, карпатські річки утворюють мальовничі долини і ущелини, які здавна були заселені людьми.

Як уже згадувалося, Тисо-Дунайська рівнина, передгір'я і гірська частина Карпат відзначаються своєрідними природними умовами, що позначається на родючості ґрунтів, фауні і флорі. Завдяки різноманітності природних умов, Подунав'я і Потисся завжди приваблювали на свою рівнину, в передгір'я і гори поселенців. Тут знаходили собі місце і пастух-скотар, і землероб, і степовик-кочівник. Перший серед високих і часто малодоступних гір пас стада дрібної і великої рогатої худоби, займався деякими промислами. Землероб обробляв родючі землі в долинах річок, заселяючи і велику рівнину, утворену Дунаєм і Тисою. Степовик-кочівник займав широку і повністю безлісу Тисо-Дунайську низовину, де знаходив для себе і для свого коня простір і привілля. Полювання, рибальство і розбійницькі набіги на осілі землеробські племена повністю задовольняли його потреби.

Долина Верхньої Тиси в межах Закарпаття відзначається родючими ґрунтами, придатними для осілого землеробства. Але чим далі в гори, низовина змінюється передгір'ям, а передгір'я — гірською частиною з її стрімкими хребтами і непрохідними лісами. Родючість

грунтів із збільшенням висоти зменшується, але природа, ніби компенсуючи це, наділяє гірські долини і плоскогір'я соковитими травами, а надра — корисними копалинами. В східній частині Закарпаття (нині Рахівський і частково Тячівський райони) знаходяться багаті поклади кам'яної солі, яку видобували ще в бронзовому віці, що засвідчено матеріалами археологічних досліджень.

Клімат Верхнього Потисся помірно-континентальний. Флора і фауна досить багата. Низовина і передгір'я придатні для землеробства, зайняті луками, острівками зелених дібров. Пологі схили Карпатських гір вкриті густими буковими, а вище 900 м — хвойними лісами.

Грунти в горах кам'яністі й малородючі. Нижче, в передгір'ї і річкових долинах, лісів менше або зовсім немає, ґрунти більш родючі, клімат м'якший. Ще нижче, де річкові долини виходять з передгір'я на Тисо-Дунайську низовину, природні умови повністю сприятливі для сільського господарства. Карпати захищають південні передгір'я від холодних вітрів, і тому тут природа сприяє розвитку землеробства, садівництва, городництва. Деяко гірші умови на Притисянській низовині, де нестача стоку призводить до заболочення ґрунтів, а весняні повені заливають значні площі. Найбільш заболоченим місцем Закарпаття є так званий Чорний мочар, розташований в Берегівському районі. В заболочених районах населені пункти, як правило, розміщуються на природних підвищеннях, а густота їх набагато менша, ніж в передгір'ї. Як свідчать археологічні пам'ятки, подібна ситуація панувала й в найдавніші історичні часи.

Природні умови Верхнього Потисся, віддаленість його від основних торгових шляхів, а також від шляхів переселення народів, очевидно, спричинилися до того, що багато історичних подій і змін, які відбувалися на інших дунайських землях, не торкнулися цієї території, а якщо

й торкнулися, то не так відчутно. Цим, мабуть, можна пояснити й порівняно малу кількість письмових джерел із свідченнями про цей край та його населення.

СЛІДАМИ ЛЮДЕЙ КАМ'ЯНОГО ВІКУ

Історія людства почалась у сивій давнині, коли людина виділилася з тваринного світу і стала виготовляти перші примітивні знаряддя праці. За даними науки, це сталося понад 2 млн. роки тому. «Разом з людиною ми вступаємо у сферу історії»,— так писав з цього приводу Ф. Енгельс (Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 337). Вчені історики найдавніший етап історії людського суспільства назвали кам'яним віком. Камінь був тим основним матеріалом, з якого люди виготовляли свої перші знаряддя праці. Він зберіг своє панівне становище у господарстві протягом сотень тисяч років. Цей величезний відрізок часу вчені поділяють на три періоди: стародавній кам'яний вік (палеоліт), новокам'яний вік (неоліт) і мідно-кам'яний вік (енеоліт). З усіх періодів найбільш тривалим був стародавньокам'яний вік. За сучасними даними, він датується часом майже від 2 млн. до 12 тис. років тому. На протязі палеоліту людина поступово оволоділа технікою виготовлення кам'яних, кістяних і дерев'яних знарядь, освоїла вогонь, виготовила перший одяг, спорудила перші житла, почала створювати перші твори мистецтва. За цей тривалий період часу завершився процес формування фізичної будови людини. Разом з тим людське суспільство пройшло довгий шлях від первісного стада до родової організації.

Не залишилося беззмінним і природно-географічне середовище. Ще на початковій стадії формування людини на території Європи був теплий клімат, багата теплолюбна рослинність і різноманітний тваринний світ.

Тропічний клімат характерний був і для території Закарпаття. Сучасні відроги Карпат колись обмивали хвилі моря, а вище росли пальми і діоксонія. Свідченням цього є часті знахідки у гірських кам'яних відкладах біля міст Берегова і Мукачева відбитків доісторичних рослин і тварин: папоротників, діоксонії, пальми, а також морських їжаків, амонітів тощо. Поки що не встановлено, чи вже жила в цей історичний період, який вчені називають епохою шель (від містечка Шель у Франції, де були виявлені найраніші пам'ятки первісної людини), людина на Закарпатті. Пам'ятки цього часу відомі на сусідніх із Закарпаття територіях. Тому не виключена їх наявність і в цьому ареалі.

Найдавніші відомі нам сліди перебування первісної людини на території Закарпаття належать до так званої ашельської пори (від містечка Сент-Ашель в північній Франції) 300—100 тис. років до н. е. Протягом ашельської пори відбулися значні зміни природних умов Європи. З півночі на південь насувається льодовик, який доходить аж до Карпат, і це приводить до значного похолодання. Як всюди в Центральній і Східній Європі, так і в Закарпатті теплолюбні рослини і тварини поступово відійшли на південь або вимерли, а їхнє місце зайняли ті, котрі пристосувалися до більш суворого кліматичних умов. На це вказують кістки мамонта, велетенського оленя, печерного ведмедя, печерної гієни та рослин, виявлених на території Закарпаття. Незважаючи на погіршення кліматичних умов, люди, маючи певний досвід колективної боротьби з природою, не вимерли. А, навпаки, озброєні універсальним знаряддям — кам'яним ручним рубилом — полювали на великих тварин (мамонт, олень, ведмідь і ін.) і розселяються на великих просторах Євразії. Сліди їхнього існування засвідчені і на Закарпатті. Завдяки археологічним дослідженням, що проводили на Закарпатті у повоєнні роки радянські вчені О. П. Черниш, С. В. Смирнов, В. М. Гладилін та

краєзнавець П. П. Сова, вдалося відкрити стоянки людини ашельської пори. Цікавою є стоянка в урочищах Ловачка і Кар'єр біля села Рокосова Хустського району. Тут зібрано значну кількість крем'яних і обсидіанових (з вулканічного скла) виробів — нуклеусів, відщепів, пластин, а також невеликі рубильні знаряддя. Друга важлива стоянка ашельської людини виявлена в кам'янодобувному кар'єрі (гора Сар) поблизу селища Королева Виноградівського району. Тут на глибині 4 м від поверхні знайдені нуклеуси, ручні рубила, відщепи ранньоашельської пори. Ця пам'ятка є однією з найраніших у Східній і Центральній Європі. Первісна людина ашельської пори місцем свого мешкання обирала південні і південно-західні відроги Карпат, а також високі тераси берегів річок, захищені від холодних вітрів. Сліди попелу і вуглинок свідчать, що на цих стоянках певний час горів вогонь. Очевидно, тоді людина користувалася лише природним вогнем. Рятуючись від холоду, люди заселяли природні печери і скелясті навіси в горах, а із шкур вбитих тварин почали виготовляти одяг. Одночасно удосконалюються знаряддя праці: людина піддає додатковій обробці відщепи, загострюючи робочий край дрібним сколом-ретушшю. З'являються рубила мигдалевидної форми, скребла і скребла-ножі, скобелі. Останні використовувалися для загострення кінців рогатки. Удосконалення знарядь праці зменшувало залежність людини від природи. Значних успіхів досягає людина і в мисливстві, яке носило колективний характер, а також в збиральництві, що займало важливе місце в господарському житті ашельської людини.

Більш високих форм господарської діяльності досягає людина у заключній фазі раннього палеоліту, в так звану мустьєрську пору (100—40 тис. років тому). Вона збігається в часі з максимальним зледенінням, на цей час припадає існування людини-неандертальця. В мустьєрську пору особливо зросла роль вогню в житті первіс-

них людей. Він захистив людину не тільки від холоду, але й від хижих звірів, допоміг готувати м'ясну їжу. Його людина вже навчилася добувати сама при допомозі тертя. Як відзначав Ф. Енгельс, «добування вогню тертям вперше дало людині панування над певною силою природи і тим самим остаточно відокремило людину від тваринного царства». (Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 110).

Численні знахідки, виявлені при дослідженні стоянок на Радванській горі в селі Горянах поблизу Ужгорода, на Чернецькій горі в Мукачеві, в Берегові і Хусті вказують на дальший розвиток в мустьєрську пору техніки обробки каменю при виготовленні з нього більш досконалих знарядь праці. На зміну ручним рубилам приходять гостроконечник і скребло, виготовлені з кременю та кремнистого пісковика за допомогою сколювання від ядра. Гостроконечники виконували функцію мисливських ножів, а також використовувались як наконечники списів. Скреблами обробляли шкури тварин або поверхні дерев'яних знарядь. Як і в попередні епохи, полювання було основним джерелом існування людей. Місцезнаходження стоянок пов'язані з терасовидними уступами південних, південно-західних і південно-східних схилів гір, що видаються мисоподібними виступами в долини річок. Використовуються також природні гроти і печери.

Закарпатська палеолітична експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом кандидата історичних наук В. М. Гладиліна виявила 11 печер і гротів карстового походження на притоках річки Великої Угольки в Тячівському районі. Сліди перебування палеолітичної людини засвідчено в печері Молочний Камінь. Ця печера двоповерхова і двокоридорна. Місцем тривалого перебування людей було нижнє приміщення, де знаходилися два вогнища і численні кам'яні знаряддя, кістки тварин, зокрема печерного ведмеда, шматки вохри і вугілля. Знаряддя представлені кремінними

скреблами, сколами, пластинками і ножами. З відкриттям цієї стоянки Закарпаття стало другим районом після Криму, де знаходяться печерні стоянки палеолітичних людей.

Матеріальна культура стоянки Молочний Камінь має близькі аналогії з іншими пам'ятками пізньопалеолітичної пори на Закарпатті. В цей час (40—10 тис. років тому) відбувається даліше заселення краю вже людиною сучасного фізичного типу. Пам'ятки пізньопалеолітичної пори відомі в Ужгороді, поблизу Мукачева, в околицях Берегова (Мала гора), біля сіл Великих Лаз Ужгородського, Дунковиці і Малого Раковця Іршавського районів. На цих стоянках збереглися залишки різноманітних господарських і побутових предметів і об'єктів, які допомагають досить повно відтворити характер господарства, побуту й культури тогочасного населення краю. Найбільш широкі за масштабом дослідження цих пам'яток були проведені Закарпатською палеолітичною експедицією Інституту археології АН УРСР в 1969 і 1971 рр. на Малій Горі поблизу Берегова. Стоянка розташована на мисоподібному виступі Берегівського дрібногір'я. З півдня Мала Гора омивається неглибокою річкою Веркою. Перші археологічні знахідки тут виявлені на початку ХХ ст. випадково, під час добування каменю в кар'єрі.

Зібрані матеріали (кілька десятків кам'яних виробів) були передані в мукачівський музей. Чеські археологи Я. Скутіл і Й. Янський у 1935 р. обстежили місцевість, де були виявлені знахідки, і встановили залягання культурного шару у відкладах суглинків, які перекривають скельні породи. Виявлені тут матеріали були віднесені до початкової пори пізнього палеоліту. Радянський вчений С. В. Смирнов, вивчивши матеріали, здобуті попередниками, у 1969 р. приступив до стаціонарних робіт на цій пам'ятці. В процесі розкопок на глибині 2,25—3,05 м від поверхні в суглинку був засвідчений потуж-

ний культурний шар (0,2—0,5 м). Він представлений виробами з каменю, численною цілою і фрагментарною галькою, а також великою кількістю шматків вохри, дрібними шматочками перепалених кісток. На досліджуваній площі стоянки зібрано більше тисячі археологічних предметів. Це нуклеуси, скребки, різці, ножі, ретушовані пластинки, виготовлені з якісного темно-сірого та чорного кременю, з алуніту, обсидіану та пісковика галькового походження. За своїми техніко-типологічними особливостями ці вироби подібні до пізньопалеолітичних комплексів Центральної Європи.

Знахідки, здобуті на палеолітичних стоянках Закарпаття, дають змогу визначити знаряддя праці людей пізньопалеолітичної пори. Найбільш поширеними були різці та скребки найрізноманітніших форм. Цими інструментами можна було різати дерево і кістку. Скребками оброблялися і розрізувалися шкури, обстругувалося дерево тощо. Численими були великі і дрібні кремінні вістря, проколки, наконечники дротиків, рубальні (сокировидні) знаряддя та ін. Дрібні кремінні знаряддя мали дерев'яну або кістяну оправу. На Закарпатті поки що не знайдено кістяних виробів, але це не значить, що вони були відсутні у мешканців стоянок. Численні речові знахідки, залишки господарсько-побутових комплексів, здобуті на суміжних із Закарпаття територіях, дозволяють з'ясувати основні напрямки господарства, а також і суспільне життя первісних людей. Як і в усюму ареалі Карпат, так і в Закарпатті, провідною галузю господарства первісних людей було полювання на мамонта, диких коней, зубрів, оленів, лосів, печерних ведмедів та інших тварин. Житлами служили в зимову пору печери, гроти, напівземлянки, а влітку — тимчасові намети. В середині жител або поруч з ними знаходилися спеціально обладнані заглиблені вогнища. Люди пізньопалеолітичної пори вже становили тісні згуртовані групи і жили родовими общинами. В цю ж

пору виникають первісні релігійні уявлення і вірування. Класики марксизму-ленінізму вбачали причину виникнення релігійних уявлень і вірувань в безсиллі первісних людей у боротьбі з природою. (Див.: Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 12, с. 132). В цей час з'являються зачатки найдавнішого образотворчого мистецтва (скульптура, графіка, живопис). Найчастіше на пізньопалеолітичних пам'ятках зустрічаються статуетки жінок, що вказує на існування культу матері-прародительки, хранительки общинного вогнища і господарства. З виникненням родового ладу в пізньому палеоліті з'явилися і певні особливості в характері господарства, побуту і в духовній культурі людини. Тому виділяється ряд етнокультурних ареалів, всередині яких існувала група пам'яток, дуже близьких між собою. Археологічні пам'ятки на території Закарпаття є складовою частиною пам'яток східнокарпатського регіону і утворюють єдину етнокультурну спільність.

Із закінченням палеолітичної епохи починається нова історична пора, яка зв'язана з появою лука і стріли. В цей час людина починає приручати тварин, поступово розвиваються початкові форми найдавнішого землеробства. Цей період вважається перехідним від стародавньої кам'яної пори до новокам'яної і називається мезолітом (від грецьких слів «мезос» — середній та «літос» — камінь). Мезоліт припадає на час переходу від холодного клімату палеоліту до сучасного (10—8 тис. років тому). Поступове потепління на всій території Європи, в тому числі і на Закарпатті, сприяло встановленню сучасного ландшафтно-географічного середовища з відповідною флорою і фауною.

Перехідний етап від палеоліту до мезоліту на території Закарпаття майже не вивчений. Відомі кілька пунктів з мезолітичним інвентарем (гостроконечники, скребки, кам'яні знаряддя невеликих розмірів, що мають геометричні форми). Це урочище Скалка в селі Ка-

Глиняна посудина з Холмецького поселення неолітичної пори.

м'яниці Ужгородського району і друга надзаплавна тераса ріки Тиси між Хустом і селом Боронявою. Археологічні дослідження на цих місцях ще не проводилися, тому говорити про життя людей мезолітичної пори Закарпаття дуже важко.

Порівняно з попередніми епохами, краще досліджені пам'ятки новокам'яного віку (5—7 тис. років тому) — неоліту. Ця історична пора є одним з важливих поворотних етапів у житті людського суспільства. Якраз в цю епоху людина перейшла від простого збиральництва, полювання і рибальства до інтенсивних галузей виробництва — землеробства і скотарства.

Важливим надбанням неолітичної епохи була поява глиняного посуду. Нові форми господарської діяльності населення новокам'яної пори зумовили докорінні зміни у знаряддях праці. Їх почали виготовляти з різних порід каменю-сланцю, граніту.

З'явилися сокири, тесла, свердла, вістря для металевих знарядь та ін. Широко використовуються кістяні і дерев'яні інструменти (шила, голки, проколки, вістря списів і стріл). Все це сприяло і кількісному зростанню

населення. На це вказують численні поселення на Закарпатті, які густо (по 8—10 жител) групуються на перших надзаплавних терасах рік Ужа, Сальви, Ботару, Вапи та інших. Виявлені поселення на піщаних горбах серед боліт (Дідове, Заставне, Дрисина). Розташування стоянок на краю борової тераси річки сприяло не тільки рибальству, але й землеробству та скотарству: річкові тераси, перекриті намуловими відкладами, були найпридатніші для примітивного землеробства. На заплавних луках випасалась худоба. Поселень доби неоліту, повністю розкопаних, на Закарпатті поки що немає. Але дані, одержані при дослідженні поселень в селах Дяковому, Вербовці Виноградівського району, Великих Лазах, Холмці, Дравцях, Підгорбі Ужгородського, Дрисині, Кам'янці Мукачівського районів та інших, дозволяють говорити про господарсько-житлові споруди неолітичних племен Закарпаття. Відомі два житлові типи: землянки і напівземлянки. Форма їх овальна або прямокутна. Серед боліт житла будувалися і на палях (Чорний мочар). В житлі знаходилися вогнищеві ями або глинобитні печі. Довкола них було виявлено залишки домашнього начиння, глиняні конуси, пряслиці, кам'яні сокири, зернотерки овальної форми, розтирачі, крем'яні ножі, серпи та ін. Всезростаюча потреба в кам'яних знаряддях стимулювала населення до широкого використання багатих покладів кам'яної сировини (роговика, кварцитів, андезитів), створювалися своєрідні кар'єри. На поселеннях (Хмільник, Дравці) або поряд з рудниками організовувалися своєрідні майстерні для виготовлення кам'яних і кремінних знарядь праці (гора Галіш в Мукачеві). Для задоволення потреб місцевого населення широко використовувався привізний кремій, обсидіан з Токайських гір і Прикарпаття. Високоякісна глина, що зустрічається всюди в Карпатах, дозволила неолітичному населенню добре оволодіти технікою виготовлення посуду, поверхня якого прикрашалася орна-

ментом з червоної або чорної фарби у вигляді заглиблених стрічок та прокреслених ліній, ямок, наколів, відтисків зубців гребінця тощо.

На основі форм і типів посуду, а також його орнаментативної визначення час існування і культурна належність носіїв неолітичних пам'яток Закарпаття.

Ранній етап розвитку неолітичних племен на Закарпатті представляють пам'ятки так званої культури лінійно-стрічкової кераміки (назва походить від способу орнаментативної посуду). Пам'ятки відомі в ЧССР, ПНР, УНР, СРР, Молдавській РСР та в західних областях України. На цій величезній території вони утворюють кілька локальних та хронологічних груп. На Закарпатті пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки представлені так званім східним варіантом. Їх дослідження було розпочато тільки за Радянської влади доцентом Ужгородського університету Ф. М. Потушняком. Сюди належать поселення в Ужгороді — в кар'єрі цегельно-черепичного заводу № 1 та біля села Великих Лазів, розташованого в урочищі Малий Горб на плоскій терасі Великолазівської гори. Ці поселення дуже потерпіли від земляних робіт.

На поселенні у Великих Лазах Ф. М. Потушняк дослідив 15 господарсько-побутових ям. Вони були заповнені залишками домашнього начиння, кам'яними знаряддями та попелом. В поселенні в Ужгороді виявлена одна з найбільших колекцій обсидіанових заготовок, довгастих великих і середніх розмірів зернотерок та кам'яних сокир. Кераміка поселень представлена чашками, мисками, горшками з високою розширеною шийкою, посудинами сферичної форми, кубками тощо. Столовий посуд, який виготовлявся з добре відмудленої глини і мав згладжену поверхню, часто лошену, прикрашався лінійно-стрічковим узором. Недостатнє вивчення пам'яток лінійно-стрічкової культури на Закарпатті зумовлює значні труднощі при визначенні часу її існу-

вання та відтворенні господарського життя носіїв цієї культури.

У пізньонеолітичний час (IV — поч. III тис. до н. е.) в басейні середньої і верхньої Тиси та її приток домінуючими стають пам'ятки землеробських племен — носіїв культури Тиси. Їх дослідження було розпочато ще в 50-х роках Ф. М. Потушняком. У 1974 р. Пруто-Карпатська експедиція Інституту археології АН СРСР під керівництвом В. С. Титова розпочала широкі дослідження поселення тиської культури в урочищі Ковадомб в селі Заставному Берегівського району (поселення відкрите розвідковим загоном ужгородської групи Інституту археології АН УРСР в 1973 р.). Тут виявлене напівземлянкове житло з піччю і численними уламками керамічного посуду, знаряддями праці з обсидіану (ножі, скребки, вкладиші серпів), кременю та інших порід каменю. Важливою знахідкою був посуд, орнаментований нарізними узорами, характерний для кераміки початку IV тис. до н. е., яка поширена в Словаччині і Східній Угорщині. Тому і поселення в Заставному також датується цим числом. Багатий матеріал, здобутий на поселенні, дозволяє говорити і про господарство його мешканців. Аналіз залишків рослин, які збереглися як домішки до глини в обмазці печі і вогнищ, дозволив визначити не тільки видовий склад злаків, але й бур'яну на полях стародавніх землеробів Закарпаття. В середньому неоліті на Тисі вирощували шестирядний голозерний ячмінь та пшеницю-двозернянку.

Значно доповнюють наші знання про неолітичне населення Закарпаття нові матеріали, здобуті на поселеннях в селах Великій Паладі і Дяковому Виноградівського району.

Поселення у Великій Паладі — одне з найдавніших неолітичних поселень на Закарпатті — сягає до кінця V — початку IV тис. до н. е. і, отже, існувало понад 6000 років тому. Воно належало осілому землеробському на-

селенню з високою культурою, близькою до дунайських культур неоліту. Про високий рівень культури свідчать перш за все керамічні вироби, наприклад на диво тонко зроблені чаші і кубки, товщина стінок яких всього 2 мм. Мешканці поселення підтримували широкі зв'язки з іншими племенами: більшість їхніх знарядь зроблено з привізної сировини — обсидіану, можливо, з гори Токай та Карпат.

З 1970 р. систематичне дослідження багатощарового поселення в урочищах Кішерде і Мондічтаг біля села Дякового проводить археологічна експедиція Ужгородського державного університету. Це поселення одне з найбільших і найвідоміших в науці. Нижній шар його представлений господарсько-побутовими об'єктами і матеріальною культурою неоліту (початком і серединою IV тис. до н. е.). Тут виявлені ями-погребі для збереження продуктів, ями для відходів, залишки печей, рештки глиняної обмазки житлових стін. Очевидно, під час пожежі згоріли усі дерев'яні частини будівлі. Але з відбитків на внутрішньому боці глиняної обмазки можна встановити розміщення дерев'яних конструкцій і приблизно відновити вигляд житла.

Заслуговує уваги і велике напівземлянкове житло (35×35 м) з глинобитною піччю посередині. Довкола житла знаходилися шість господарсько-побутових ям, заповнених керамічним матеріалом, крем'яними і обсидіановими інструментами, зернотерками, шліфованими сокирами тощо. Кераміка поселення, як тонка столова, так і кухонна, прикрашена виступами, іноді з отворами для підвішування посудин, деякі екземпляри розмальовані, але інакше, ніж посуд з Великої Паладі. Темно-червона і чорна фарби утворюють як прямолінійний, так і дугоподібний орнамент.

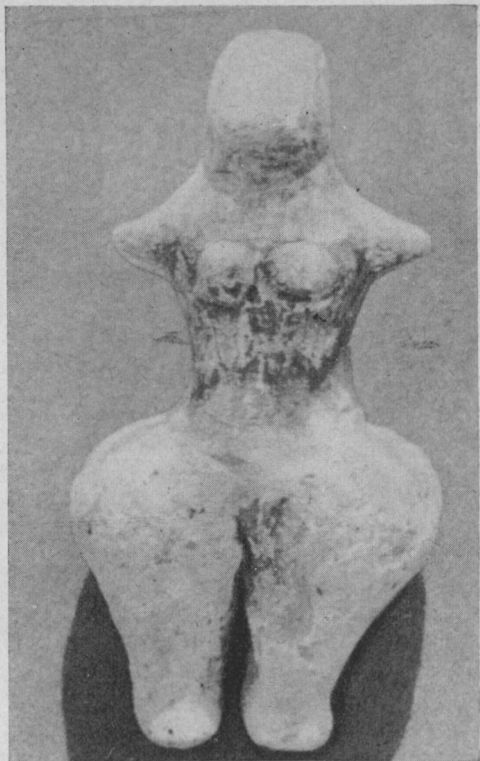
Асортимент дяківської кераміки досить багатий і складається з кулястих чаш, мисок на високій, переважно пустотілій ніжці, грушоподібних посудин та чотири-

гранних горщиків з пелюсткоподібним вінцем. Крім посуду, на поселенні знайдені й інші глиняні вироби. Це ткацькі конуси, пряслице, біконічні намиста та мініатюрні чашечки. Важливою знахідкою була жіноча статуетка, яка має плоский тулуб з малими грудьми, дві товсті ніжки з виділеною ступнею та надмірно виступаючий таз. Голова шоломоподібна, очі, ніс і рот підкреслені, стилізовані.

Аналогічні жіночі фігурки відомі з поселення Мехтелек у Північно-Східній Угорщині, що відноситься до культури лінійно-стрічкової кераміки. Жіночі глиняні статуетки виявлені на поселеннях поблизу сіл Малої Доброни (урочище Золотий горб) та Холмця Ужгородського району. Малодобронська статуетка, на відміну від дяківської, не стилізована. Окремі її частини прикрашені нарізним орнаментом і пофарбовані у червоний колір. Статуетки з Холмця сильно стилізовані. Характерна особливість цих фігурок у тому, що при їх виготовленні у глину спеціально домішували злаки. Це свідчить, що ці статуетки пов'язувались з божеством родючості, культ якого відігравав важливу роль в релігійних уявленнях первісних землеробів. Крім цього, жіночі статуетки вказують і на існування матріархального родового ладу.

У цей час стають частими сутички між племенами, тому люди змушені були шукати безпечних місць для своїх поселень. На це вказують поселення на високих терасах (Дрисина — гора Мала гора) та важкодоступних болотистих місцях (Дідове — урочище Товар, Заставне — урочище Ковадомб). Населення, як і раніше, займалося землеробством і скотарством. Знайдені при розкопках на цих поселеннях кістки тварин дали змогу палеозоологам визначити видовий склад тварин. Мешканці поселень розводили корів, кіз, овець і свиней. Полювали на оленів, диких кабанів і козуль. Цікаво відзначити, що обсидіан став значно рідшим матеріалом;

Глиняна жіноча статуетка неолітичної пори
з Дяківського поселення.

основні ріжучі знаряддя виготовлялися з кремнистого сланцю, значно менше придатного для цієї мети. Серед кераміки переважає груба кухонна; тонка, чорна, лощена кераміка зустрічається рідко. Розмальованого посуду зовсім немає. Посуд прикрашають наліпними валиками, розчленованими защипами або нарізкою. На тонкому посуді зрідка трапляється заглиблений штампований або нарізний орнамент.

Деякі посудини, особливо конічні миски, прикрашені дзьобовидними виступами або вушками. Такий орнаментацийний елемент широко відомий у східній частині Карпатського басейну в середовищі так званої тисаполгарської культури. Носії цієї культури, як недавно встановили археологи, підтримували тісні контакти з трипільськими землеробськими племенами Припруття і Подністров'я.

Найновіші дослідження, проведені за останні роки (1969—1974) на Закарпатті, дають змогу чітко визначити групи пам'яток, які представляють перехідний від неоліту до енеоліту (мідного віку) історичний етап розвитку. Археологічні розкопки проводили експедиції Інституту археології АН СРСР (керівник В. С. Тітов), ужгородської групи Інституту археології АН УРСР (керівник Ф. М. Потушняк), Інституту суспільних наук АН УРСР (керівник М. А. Пелешишин) і Ужгородського державного університету (керівник Е. А. Балагурі). Перша група пам'яток представлена поселеннями біля міста Берегова (Ардівська гора) і біля села Великих Лазів Ужгородського району. Вони зараховані до пам'яток групи Херпаль-Чесгалом, широко відомих у Східній Словаччині та Угорщині. Друга група — поселення в селах Великих Лазах, Підгорбі Ужгородського району, Дрисині Мукачівського, Заставному, Дідовому Бергівського районів — відносяться до пам'яток тисаполгарської культури (III тис. до н. е.). Носії цієї культури вже користувалися металевими предметами (мідні соки-

ри-молоти). З міді і золота виготовляли браслети і підвіски. Третю, завершальну, фазу суспільного розвитку Закарпаття в період енеоліту представляють пам'ятки культури канельованої кераміки (сіл Підгорт Ужгородського, Осій Іршавського районів, урочища Мала гора в Мукачеві) та групи Ніршег-Затін (Мала гора і Осій).

Вже наприкінці мідної епохи (кінець III тис. до н. е.) племена Закарпаття почали використовувати в господарській діяльності мідні знаряддя, а також прикраси. Мідні вироби на Закарпаття потрапляли з трансільванського і словацького металургійних центрів. Використання металевих знарядь і зброї спричинило перелом в суспільному виробництві. Підвищується розвиток усіх галузей виробництва — скотарства, землеробства, домашнього ремесла. Про систему землеробства населення Закарпаття прямих даних немає. Археологічні джерела свідчать, що поселення цього періоду (III тис. до н. е.) у Верхньому Потиссі недовготривалі. Матріархально-родові общини часто міняли свої місця, що було викликано виснаженням оброблюваних земель і пошуками нових.

Археологічні культури новокам'яної і мідної пори Закарпаття належали землеробсько-скотарському населенню, яке входило в етнокультурну спільність з населенням східнокарпатського регіону. Згідно з даними антропології, у цей історичний період Східні Карпати були заселені людьми медітеранського (середземноморського) фізичного типу.

Питання про походження та історичну долю носіїв енеолітичних культур Закарпаття дуже складне. Найважчий археологічний матеріал недостатній для його вивчення. Все ж не можна не рахуватися з тим фактом, що наступна епоха — епоха бронзи — формувалась під впливом більш ранніх археологічних культур території Карпат.

ДАВНІ ЗЕМЛЕРОБИ, СКОТАРІ Й МЕТАЛУРГИ

Відкриття і освоєння людиною металургії міді та виготовлення мідних сплавів поклало початок новій історичній епосі, яка називається бронзовим віком. Він тривав близько тисячі років — від перших століть II тис. до н. е. до початку I тис. н. е. Ознакою цього періоду служить поява виробів з бронзи — сплаву міді з оловом, рідше з свинцем, цинком чи іншими металами.

Бронзовий вік був важливим періодом в історії Закарпаття. Він характеризується багатьма істотними досягненнями у культурному, господарському та суспільному житті стародавнього населення. Освоєння більш досконалих знарядь, виготовлених з бронзи (кельти, сокири, мотики, долота, зброя та прикраси), значною мірою сприяли розвитку землеробства й удосконалення його форм. Ще до початку бронзового віку в Карпатському ареалі сформувався сучасний склад стада: бик, вівця, коза, свиня і кінь. В низинних районах Закарпаття скотарство було придомним, а в гірських — відгінним. Помітно зростає густина населення. Поступово йде заселення не тільки передгірських, але й гірських районів, де поселення з'являються у вузьких річкових долинах. Розширюються економічні контакти населення Закарпаття з сусідами. В суспільному житті спостерігається повний розквіт патріархально-родових відносин. Ці складні суспільно-економічні явища яскраво відображені у пам'ятках археологічних культур, які у свою чергу, представляють різні етнокультурні спільності.

Пам'ятки доби бронзи на Закарпатті поділяються на три періоди: ранній, середній і пізній. Перший період відзначається дуже примітивними формами знарядь праці та керамічного матеріалу. Бронзові предмети нагадують ще мідні. Поруч з ними продовжують побутовати в значній кількості кам'яні вироби. Але поселення

і могильники цього часу, на жаль, ще недостатньо досліджені.

Відкриті у 50—60-х роках пам'ятки кінця III — початку II тис. до н. е. у басейні Верхнього Потисся відносяться до раннього періоду бронзового віку — групи Ніршег (географічна назва низовини у Північно-Східній Угорщині).

Територія поширення пам'яток цього періоду визначена на півночі течією ріки Бодрогу і рівниною Гернанд (Східна Словаччина), на заході — до Хортобадя, а на півдні — басейном ріки Береттьо (Східна Угорщина). Північно-східні границі цієї групи пам'яток доходять до передгір'я Карпат — по лінії Мукачеве — Берегове.

На цій порівняно невеликій території зараз нараховують понад 200 поселень ранньобронзового періоду.

На території Закарпаття тільки в 60-х роках було розпочато дослідження пам'яток цієї групи у Мукачеві, на Малій горі, і поблизу села Дрисини — в урочищі Керекхедь. Як свідчить топографія поселень, люди кінця III — початку II тис. до н. е. починають вибирати безпечні місця для мешкання. Вони селяться на важкодоступних високих пагорбах вздовж річок і на піщаних горбах — островах серед боліт. Ці поселення часто не перевищують в діаметрі 50—100 м. Поряд з такими стоянками існують і довготривалі великі поселення площею в кілька тисяч квадратних метрів.

Про форму і тип жител поселень цього часу важко судити. Відсутність залишків житлових споруд може бути доказом хіба того, що житла були тимчасові, типу куренів. На Малій горі в Мукачеві було відкрито напівземлянкове житло. Найчастішими знахідками на поселеннях є кераміка, серед якої переважає груба кухонна. Тонка, чорна, лощена кераміка трапляється рідше. Керамічний інвентар представлений глечиками, мисками, кухлями, амфороподібними урнами, мисками на підставках і горшками з півкулястим бочком. Посуд zde-

більшого оздоблений наліпними валиками, нарізкою, розчленованими защипами. На тонкому посуді зрідка зустрічається заглиблений штампований або нарізний орнамент. Найбільш поширеним елементом оздоблення посуду був так званий віниковий візерунок (нагадує розгалужений віник), який наносився на зовнішню поверхню великих посудин. Інколи він зустрічається і на внутрішній поверхні посуду.

Крім кераміки, на поселеннях знайдено багато кам'яних і кістяних виробів. Кам'яні знаряддя представлені сокирами трапеційної форми, кремінними кривими ножами та зернотерками-розтирачами; є і кістяні вироби — проколки, шила, голки та ножі.

Матеріальний комплекс цих поселень (групи Ніршег) вказує на землеробсько-скотарський характер господарства. Поховальний обряд носіїв групи Ніршег ще вивчений недостатньо. На основі досліджених могильників на території Північно-Східної Угорщини все ж можна визначити два типи поховального обряду: трупоспалення із збереженням останків в урнах і трупопокладення. Останній тип властивий для більш пізнього часу і пояснюється проникненням у район Верхнього Потисся нових етнічних груп.

Проблематичним залишається питання походження носіїв ніршегської групи пам'яток. Прийнятною є думка, що в утворенні культур ранньобронзового віку в басейні Карпат певну роль відіграли племена, які прийшли з Прикарпаття — представники пізньотрипільської землеробської культури. Поселившись у Верхньому Потиссі, вони продовжували вести розвинуте землеробське господарство. Історична доля їх ще не цілком з'ясована.

На Закарпатті представлені і пам'ятки другого, або середнього, періоду бронзового віку. Це пам'ятки культури Отомань, що на початку II тис. до н. е. займала південно-східні райони верхів'я Тиси. В кінці ранньої

Посуд пізньобронзової пори з Берегівського (вгорі) та Дяківського поселень.

бронзової доби носії культури Отомань зайняли значну частину території населення групи Ніршег. Вже в середній бронзовій добі пам'ятки отоманської культури густою сіткою покривають майже всю північно-східну і східну частину Тисо-Дунайського басейну.

Пам'ятки цієї культури на Закарпатті вивчені недостатньо. Вони відомі на основі розвідкових розкопок, проведених на поселеннях Мала гора біля міста Берегова, а також в урочищі Товар біля села Дідового Берегівського району, в місті Виноградіві і в селі Дяковому Виноградівського району.

Населення цього періоду споруджувало свої поселення на підвищеннях серед боліт (Дякове і Дідове) або на берегах річок і озер. Деякі з них були оточені високим валом і ровом (Отомань, Барца). Житла поселення здебільшого наземні, але трапляються і напівземлянкові, прямокутні у плані, однокамерні (20—30 кв. м) або дво-трикамерні (40—50 кв. м). Стіни плетені з лози і обмазані глиною. Конструкція покрівлі ще не встановлена. Не виключено, що житла були вкриті очеретом або соломою. Всередині житла знаходилась піч або невелике вогнище круглої чи овальної форми.

Напівземлянковий тип житла було засвідчено на поселенні в селі Дяковому. Воно було заглиблене в материк на 1,2 м, мало прямокутну форму із заокругленими кутами, площа його — 8,5 кв. м. В північно-східній частині житла знаходилась глинобитна піч еліпсоподібної форми, розміром 0,6×0,4 м. Збереглися уламки стінок печі з відбитками плах та жердин, що свідчить про її каркасно-стовпову конструкцію.

Поблизу печі на глибині 0,84 м від поверхні знаходилась пошкоджена жіноча шийна прикраса у вигляді обруча, звита з бронзової стрічки — гривня. Ліворуч від печі у північно-західному куті, безпосередньо біля стінки житла, лежали разом 15 бронзових скроневих підвісок. Поряд з набором бронзових прикрас знаходились

черпак з високою стрічковидною ручкою, прикрашений нарізними лініями, та орнаментована S-подібним нарізним візерунком покришка, схожа на покришки отоманської культури. Поруч з покришкою лежала ще одна скронева підвіска. Всіх їх було 16. На долівці, крім перерахованих речей, лежали зернотерка, три розтирачі, посуд різного призначення. В іншому місці житла знаходились плоске керамічне грузило трапецієвидної форми з двома отворами у звуженій частині, мініатюрний черпак, по формі подібний до першого, глиняне намисто, злиток бронзи та уламки горщиків.

Про час існування житла свідчать скроневі підвіски, які широко розповсюджені в пам'ятках культур східно-карпатського ареалу, що відносяться до середньобронзової доби (XV—XIV ст. до н. е.). На цей час вказує і керамічний матеріал, виявлений в житлі.

З часом існування пам'яток племен культури Отомань зв'язані також і скарби бронзових та золотих виробів на Закарпатті. Такі бронзові скарби виявлені в селах Колодному Іршавського і Підгорянах Мукачівського району. До першого входило 28 предметів. Це сокири, чекано-молоти, шпильки, браслети, спіралі та риболовний гачок. Другий скарб складався з спіральних браслетів, шпильок, конічних нашивок на одяг, півмісяцеподібних підвісок, дископодібних дротяних спіралей для захисту рук, бронзових трубок, бронзових злитків — всього 80 предметів.

Господарське і суспільне життя племен культури Отомань визначається на основі дослідження матеріальної культури. З'ясовано, що вони займались землеробством та скотарством. Для них характерний пишно орнаментований посуд, що виготовлявся вручну і оздоблювався орнаментом із спіралей, канелюр (вертикальних жолобків), випуклостей та ін. Серед посуду переважали черпаки, глечики, тюльпановидні корчаги, горщики банкоподібної форми, миски, зустрічались тригорлі посудини

та переносні жаровні. Високого мистецтва досягли отоманські племена в обробці каменю та кістки. Про це свідчать численні кам'яні човноподібні свердлені сокири, крем'яні серпи, зернотерки, кістяні проколки, голки та інше. Значних успіхів досягли отоманські племена в обробці металу (золота, бронзи, міді). В господарській діяльності широко користувались бронзовими серпами з конічним виступом на основі та сокирами з крилоподібними виступами, з овальною в плані втулкою і вушком. З прикрас були півмісяцевидні підвіски, шпильки з конічною головою, шпильки кіпрійського типу, а також круглі орнаментовані браслети та золоті персні. Зброя представлена бойовими чекано-молотами з дискподібним обухом і невеликим конічним виступом на ньому, наконечниками списів і стріл, а також мечами, які інколи оздоблені спіральними узорами, як на керамічному посуді. Вироби з металу вказують на тісні економічні зв'язки отоманських племен з племенами Тисо-Дунайського басейну та з населенням Північної Європи. До речі, з Північної Європи населення Тисо-Дунайського басейну отримувало бурштин.

У отоманського населення простежується деяка майнова нерівність. На це вказують скарби бронзових і золотих речей, що належали окремій особі або сім'ї. Для цього періоду характерна поява укріплених поселень — городищ, що свідчить про військові сутички між племенами. Населення починає переховувати сімейні і родоплемінні цінності у вигляді скарбів. У цей час в басейн Тиси із сходу, з Задунайщини, почали проникати племена так званої курганної культури. Розселення цих племен в басейні Тиси припадає на середину II тис. до н. е. З цього періоду і починається звуження територій носіїв культури Отомань. На їхніх місцях з'являються нові пам'ятки, з новими культурними ознаками. Однак культурні традиції отоманців ще тривалий час зберігаються.

На Закарпатті, порівняно з попередніми епохами, краще досліджені пам'ятки пізньобронзової доби. В цей час населення Українських Карпат стає зв'язуючим ланцюгом між племенами Східної Європи і Тисо-Дунайського басейну. Тоді ж Верхнє Потисся і Північна Трансільванія стають провідними самостійними металургійними центрами, які забезпечували продукцією не тільки власні потреби, але й сусідні племена. Розквіт верхньотиського металургійного центру відповідає часу поширення пам'яток станівської культури. Пам'ятки цієї культури були відкриті в 30—40-х роках на території Закарпаття поблизу сіл Станова (звідси назва культури), Дідового, Дякового, Чепи, Холмця, Чомонина та інших, міст Берегова та Мукачева. Їх дослідження було розпочато тільки в радянські роки (Ф. М. Потушняк, Е. А. Балагурі).

В усьому ареалі поширення станівської культури — Північно-Східна Угорщина (Ніршег), північна частина Трансільванії і Закарпаття — зараз нараховується до 50 пам'яток.

Племена цієї культури споруджували свої поселення на підвищеннях, надзаплавних терасах рік і струмків та серед боліт. Залишки окремих господарсько-побутових об'єктів на поселеннях утворюють невисоке підвищення з численними культурними відходами.

Про господарсько-побутові комплекси мешканців поселень можна судити за даними розкопок поселень в селах Дяковому, Чепі, Федоровому Виноградівського району і в місті Берегові. Для поселень станівської культури характерні наземні або трохи заглиблені в землю житла каркасно-стовпової конструкції. Їхні стіни виплетені з прутів та обмазані глиною. За формою наземні житла прямокутні, площею 20—30 кв. м, а заглиблені в землю — овальні в плані, аналогічні з першими за розмірами. У кожному житлі знаходилась глинобитна піч, округлої або чотирикутної форми, діаметром до 1 м.

Вона споруджувалась на рівні материка. Основа її здебільшого укріплювалась плоскими каменями або галькою. Відбитки товстих жердин і плах на стінах і основі печі вказують на їхню каркасну конструкцію. В деяких житлах не було глинобитних печей, їх заміняли вогнищеві ями. Довкола вогнища і печі розміщалося домашнє начиння — товстостінні горщики, корчаги, миски та столовий посуд, здебільшого орнаментований насічками, канелюрами, соскоподібними виступами, спіралями та концентричними колами. На дні деяких посудин був зображений хрест і диск — символ сонця. Як свідчать етнографічні матеріали, народи, які ще нині перебувають у стані первіснообщинних суспільних відносин, також користуються подібними зображеннями, що символізують вогонь і життя. Разом з тим воно підкреслює і землеробський побут. Крім того, прямою вказівкою на це були знахідки зернотерок з круглими і плоскими розтирачами, виявлених в житлах та ямах господарсько-побутового характеру. Ці стародавні ручні «млини» були зроблені з великих еліпсоподібних каменів-галочників і з каменів твердої породи (кварцитів).

Для зберігання зерна та інших продуктів жителі поселень використовували великі посудини, які ставили в господарські ями, споруджувані безпосередньо біля жител. Крім господарських, на поселеннях знаходились ями, заповнені побутовими відходами — смітникові ями.

На станівському поселенні в Берегові (у кар'єрі цегельного заводу № 2) була засвідчена і стародавня криниця, обкладена цямринами з великого дубового пня. На глибині 7 м на піщаному дні криниці знайдено п'ять цілих горщиків з двома вушками під краями вінець і одну вазу, оздоблену заглибленими спіральними лініями.

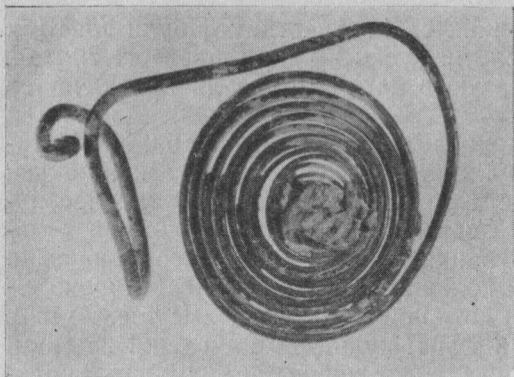
На поселенні в селі Дяковому були знайдені фрагменти матриць для лиття голок, шпильок, проколок і широких браслетів з горизонтальними пазами. Знайдено

бронзовий наконечник стріли, частину фібули (застібки одягу), шило, браслети, куски шлаку і бронзові злитки. Всі ці знахідки вказують на існування ливарної справи на поселенні Дякове.

Тут виявлені також і цікаві глиняні вироби. Це фігурка бика, дуже стилізована чоловіча статуетка, конуси для ткацького верстату, пряслице, намисто та пластинка трапецієвидної форми з двома паралельними отворами для підвішування, маленьке колесо і частина мініатюрної моделі колісниці. Подібні моделі широко відомі в Карпатській котловині і датуються II тис. до н. е. На поселеннях станівської культури є численні кремінні та обсидіанові пластинки, відщепи, кам'яні долота, сокири, грузила і точильні бруски. Широко використовувались голки, проколки, ножі з кісток тварин.

На Закарпатті поховальні пам'ятки станівської культури представлені могильниками в селах Станові, Холмці, Лохові і похованнями в селі Дяковому. Топографія могильників не скрізь однакова. Одні розташовані на невисоких підвищеннях (Чопівка, Лохове), інші — на рівній місцевості (Станове, Дякове, Холмець). Найбільше досліджений станівський могильник, де виявлено 20 трупоспалень в урнах. В 1972 р. на поселенні в Дяковому в урочищі Кішерде також виявлено поховання в урнах. Вони залягали на глибині 0,4—0,5 м без будь-яких ознак на поверхні. Урни з прахом померлого і супровідний інвентар в могилі знаходились разом. Над ними насипали тонкий шар землі (10 см), а потім річковою галькою позначалися контури поховань. Тільки після цього засипалась могильна яма. Розміщення поховань на станівському могильнику було безсистемне, на близькій віддалі одне від одного (0,2—0,4 м).

Крім поховань праху в урнах, трапляються й інші. Так, на могильнику в районі села Лохова під курганим насипом розміром 20×30 м (висота 2 м) засвідчено сліди спалювання покійника на місці, після чого

Бронзова рукозахисна спіраль пізньобронзової пори.

прах зсипали в центр могили. Однак цей обряд поховання не домінуючий. Як правило, для носіїв станівської культури властиве безкурганне ґрунтове поховання праху в урнах або в ямці.

Супровідний інвентар в похованнях порівняно бідний. Він складається з двох-трьох глеків, одноручних черпаків, мисок, пряслиць, ткацьких конусів та глиняних намистин. Посуд здебільшого пишно орнаментований спіральними узорами, хвилястими загнутими лініями, конічними опуклостями на тулубі. Металеві вироби в похованнях трапляються дуже рідко.

Знахідки, здобуті в ході археологічних досліджень з пам'яток станівської культури, дуже своєрідні. Основним матеріалом є ліпна кераміка. Вона добре обпалена, темно-сірого, коричнюватого та бурувато-червоного кольору. Поверхня посуду інколи ангобована (вкрита рідкою глиною ще до випалення), слабо лощена.

Носії станівської культури виготовляли посуд двох видів: кухонний і столовий. До першого належали горщики (урни) банкоподібної форми, 20—45 см висоти. Цей посуд не орнаментований. Але в окремих випадках

на зовнішні стінки наносились начоси або заглиблені багаторядові, паралельні, горизонтальні і хвилясті лінії. Крім цього посуду, трапляються горщики, які мають на шийці валик із защипами або замість валика дві-три ручки-упори. Цей варіант посуду згодом стає характерним для пам'яток ранньозалізного часу.

Кухонну кераміку представляли тюльпановидні, товстостінні посудини, висота яких 20—40 см, і горщики із злегка опуклим бочком, із вінцями, рівно зрізаними або із злегка відігнутих краєм. Інколи на шийці або нижче були петельчаті вушка. Цей посуд здебільшого не орнаментований.

До кухонного посуду належать також цідилки з широким дном і стінками, що поступово звужуються догори. Вінця цідилки — із злегка відігнутими краями.

Столова кераміка представлена черпаками біконічної форми, у яких найбільш опуклий бочок і шийка орнаментовані гірляндами, спіральними лініями, вертикальними і скісними насічками, півколами, обведеними насічками, горизонтальними, паралельними лініями. У деяких посудин заглиблені узорі заповнені білою пастою. До столового посуду належать вази біконічної форми, з профільованим дном. Вони мають високу циліндричну шийку із відігнутими вінцями. Інколи на шийці знаходяться невеличкі вушка. Поверхня ваз слабо лощена, оздоблена різним орнаментом: гірляндами, насічками, концентричними колами (вони обводять конічні виступи на найбільш опуклому боці), хвилястими паралельними лініями тощо. Висота ваз 10—30 см.

Значне місце у керамічному комплексі пізньобронзової доби займають миски трьох типів. До першого відносяться конічні миски з відігнутими, рівно зрізаними вінцями, а до другого типу — із загнутими вінцями, інколи з вушком. Третій варіант миски має біконічний бочок, з відігнутими вінцями. Деякі миски чорні або коричневі, слабо лощені, оздоблені концентричними кане-

люрами, насічками, ялинковим узором, спіральними і геометричними лініями. Висота мисок 5—12 см, а діаметр по краях вінця 20—30 см.

Серед кераміки цього періоду виявлені покришки двох типів: диско- і грибовидної форми, біконічні і плоскі пряслиця та ткацькі конуси, які у верхній частині мали отвір.

Мешканці поселень, крім керамічних виробів, виготовляли кам'яні, добре шліфовані човноподібні свердлені сокири, розтирачі, зернотерки, кістяні проколки, шила і наконечники стріл.

Основним заняттям населення Закарпаття в цю історичну пору було землеробство та скотарство. Вирощували ячмінь, просо і пшеницю. Про це свідчать знахідки зерен в господарській ямі Дяківського поселення, а також відбитки злаків на керамічних виробах і обмазці. Врожай збирали бронзовими серпами. Розмелювали зерно зернотерками. Важливе місце в господарському житті посідало скотарство. Про значну роль конярства свідчать знахідки бронзових деталей кінської збруї.

Допоміжною виробничою галуззю було полювання, рибальство та збиральництво. Багатий тваринний світ Закарпаття повністю забезпечував потреби населення в м'ясі.

Провідне місце у виробничій діяльності племен Закарпаття належало металургії. В кінці бронзової доби Верхнє Потисся разом з Трансільванією і Словаччиною стало центром виробництва бронзи. Цьому сприяли багаті поклади мідної та олов'яної руди. Згідно з обліковим списком, в Закарпатському обласному краєзнавчому музеї нараховується понад 150 скарбів бронзових і золотих виробів, виявлених на території Закарпаття.

Серед бронзових виробів цього часу численними є знаряддя праці: серпи, сокири, молоти, долота, шила, риболовні гачки та інші.

Своєрідними знаряддями є мотики. Вони продовгувато-плоскої форми, у верхній або ж у середній частині мають пару загнутих виступів, якими закріплювалася дерев'яна ручка.

Не менш важливими виробами бронзової металургії Верхнього Потисся є предмети кінської зброї, виявлені на поселенні в селі Медведівцях Мукачівського району. Це оригінальні вудила. Вони представлені двома типами. Одні злегка зігнуті і нагадують по формі кинджал. Другий тип вудил близький до першого, тільки нижня частина їх нагадує весло з двома трикутними вирізами на кінці. Такі вудила рідко зустрічаються в пам'ятках Карпатського басейну. До предметів кінської зброї відносяться також гудзики — плоскі, прямокутні, трошки стягнуті посередині, та підвіски з кільцевидною головою.

Широко представлена серед знахідок зброя. Це кинджали, бойові чекано-молоти, булави та наконечники списів і стріл.

Але найбільш численну групу бронзових виробів складають прикраси. Серед них переважають браслети. Поширеною прикрасою в середній та пізньобронзовій добі була валоподібна спіраль з бронзового дроту. Не менш численну групу складають шпильки, кільця, гривні, нараменники, спіралеподібні трубочки, окуляроподібні спіральні та півмісяцевидні підвіски, а також фібули, діадеми і пояси.

Доречно відзначити, що в бронзових скарбах і матеріалах поселень разом з готовими або пошкодженими предметами трапляються і півфабрикати та злитки бронзи, дископодібної або овальної форми.

На території Закарпаття виявлено 31 золотий виріб, що відноситься до періоду пізньої бронзи. Це мініатюрні браслети, серезки, намистини та інші речі.

Маючи великі природні багатства (метал, камінь, ліс), населення Закарпаття забезпечувало не тільки свої

власні потреби, але й потреби близьких і далеких сусідів: жителів Прикарпаття, Подніпров'я та Тисо-Дунайського басейну.

Так, великим попитом у жителів Прикарпаття користувались круглі й овальні бронзові браслети, спіральні нараменники, сокири-кельти, шпильки з кулястою або дископодібною головкою і потовщенням на стержні, мотики, чекано-молоти, різні підвіски, кінська зброя та інші речі. Племена Закарпаття були посередниками в обміні між населенням Прикарпаття і Центральної Європи. Крім металевих виробів, предметом обміну були сільськогосподарські продукти, худоба, сіль і руда, камінь і хутро.

Місцезнаходження бронзових скарбів дає можливість визначити шляхи, де проходив обмін між місцевими жителями і племенами Прикарпаття. Один шлях, очевидно, проходив вздовж ріки Ужа в напрямку Ужоцького перевалу. Другий, основний,— по річці Латориці на схід до Веречанського перевалу і через нього на Прикарпаття. До річі, саме на цьому шляху і засвідчена найбільша кількість скарбів. І, нарешті, третій проходив з заходу на північний схід вздовж ріки Тиси через Яблунецький перевал на Прикарпаття.

Завдяки інтенсивному обміну і розвитку виробництва в кінці II тис. до н. е., у Верхньому Потиссі окремі особи чи сім'ї нагромаджують у своїх руках багатства. На це вказують знахідки численних скарбів та золотих предметів високої художньої вартості. Останні виявлені на поселеннях пізньобронзової доби в урочищах Вірагвар і Кішерде в районі сіл Дякового і Клинова. В цей історичний період почастишали війни сутички між племенами. Населення змушене було споруджувати укріплені поселення, які обводилися валами і ровами (урочище Товар поблизу села Дідового Берегівського і поселення серед боліт біля села Дякового Виноградівського району).

Скарб бронзових виробів кінця II — початку I тис. до н. е. з с. Кривої Хустського району.

У пізньобронзову та на початку ранньозалізної доби з'являється на Закарпатті значна кількість зброї: мечі, бойові чекани, булави, кинджали і наконечники списів та стріл. Це свідчить про розвиток військової справи. Високохудожня орнаментация і коштовне оздоблення окремих видів зброї, наприклад мечів, вказує, що вони могли належати знатним особам. Отже, в останній чверті II тис. до н. е. для племен Верхнього Потисся властиві всі ті чинники, які прискорювали розклад патріархально-родових відносин.

Цікаві релігійні уявлення племен Закарпаття цього часу, які визначаються, зокрема, поховальним обрядом. Племена пізньобронзової пори здійснювали над померлим обряд трупоспалення, викликаний, очевидно, вірою в очисну силу вогню. Крім того, населення вірило і в потойбічне життя, що проявлялося у турботі про померлого: у похованнях виявлені рештки посуду з їжею і питвом (могильники в селах Станові, Холмці) та супровідний інвентар (село Чопівці). Племена станівської культури поклонялись сонцю і вогню. Доказом цього служать урни із станівського могильника поселення Дякове, на яких зображений сонячний диск в променях і хрест, що символізували (як свідчать етнографічні матеріали) вогонь, тепло. Проявом культу сонця були також так звані солярні знаки, які у вигляді концентричних кіл і спіралей наносились на керамічні та металеві вироби.

На поселенні Дякове виявлена чоловіча статуетка, яка, очевидно, свідчить про культ батька, а разом з тим і про існування патріархально-родових відносин. Фігурка бика з того ж поселення — свідчення культу тварин. Досі залишається нез'ясованою проблема походження та етнічної належності носіїв станівської культури.

Побутує думка, що станівська культура генетично зв'язана з попередніми культурами середньої бронзової доби: з отоманською і вітенберзькою. Традиції мате-

ріального і духовного життя цих культур продовжували далі станівці, правда, з певними змінами. Час існування пам'яток культури Станове припадає на XIV—XI ст. до н. е., коли з'являються нові етнічні спільності в Тисо-Дунайському басейні та в Східній Європі. На історичну арену виходять племена — носії протослов'янської культури, фракійці, кіммерійці та інші. Археологи вважають, що станівські племена знаходилися в безпосередньому контакті з давньофракійським етнічним масивом Карпатського ареалу.

Не менш складним є питання про історичну долю носіїв станівської культури. Прийнята думка, що носії станівської культури зіграли певну роль у формуванні інших культур, з якими зв'язаний наступний етап розвитку суспільства на території Закарпаття — ранньозалізна доба.

СВІДЧАТЬ ПАМ'ЯТКИ РАНЬОЗАЛІЗНОГО ВІКУ

Пам'ятки культури ранньозалізної доби (початок I тис. до н. е.) представляють нову історичну епоху в суспільному розвитку Закарпаття і всього району Карпат. Вони істотно відрізняються від пам'яток культури пізньобронзової доби. В цей час проходить дальший процес уніфікації культур населення Східних Карпат. Вихідним поштовхом до цього були нові економічні і суспільні умови, які полягали в широкому застосуванні заліза у всіх галузях господарства. В зв'язку з цим на вищій щабель піднялось землеробство, ремесло поступово виділяється в самостійну галузь господарства, інтенсивно розвивається міжплемінна і внутрішньоплемінна торгівля. В суспільному житті спостерігається поступовий розклад родових відносин з виділенням родоплемінної знаті. Проходить процес консолідації племен і створен-

ня союзу племен, частими стають війни між племенами. Тому будуються укріплені поселення — городища — на вершинах гір і важкодоступних болотистих місцях. До таких городищ на Закарпатті відносяться Шелестівське (гора Тупча) в Мукачівському районі, Невицький та Ужгородський замки, городище Стремтура та Арданівське (гора Богослов) в Іршавському, Малокопанське, Королівське у Виноградівському і Солотвинське (урочище Читаття) у Тячівському районах.

Крім городищ, в Закарпатті відомі і ряд відкритих поселень, розташованих у важкодоступних гірських місцевостях, недалеко від водних джерел. Це поселення в селі Медведівцях Мукачівського району та в Сільці, Білках, Верхніх Реметах Іршавського.

Городища і поселення в гірських районах Закарпаття не довготривалі. Культурний шар на них незначний. Довготривалі поселення знаходяться в низинній частині Закарпаття. Це перш за все поселення на Виноградівщині (село Шаланки, Виноградів), у Мукачеві, Ужгороді і поблизу нього (село Малі Геївці).

До цього історичного періоду (1100—800 років до н. е) відноситься і переважна більшість бронзових скарбів та окремих бронзових знахідок в Закарпатті (у Боржаві, Великій Бігані, Великих Лазях, Підгорянах, Ужгороді та в інших місцях).

Дослідження пам'яток ранньозалізної доби на Закарпатті було розпочато в другій половині XIX ст. Т. Легоцьким. Він склав перший топографічний опис ранньозалізних городищ в краї. У 30-40-х роках XX ст. дослідження пам'яток ранньозалізної доби продовжували місцеві археологи Й. Янкович, брати Е. і Й. Затлукали та чеський археолог Я. Бем. Вони відкрили ряд пам'яток ранньозалізної доби, але нагромаджений ними археологічний матеріал по-справжньому не вивчався і не був систематизований. Планово і всебічно почали досліджуватись пам'ятки I тис. до н. е. на Закарпатті

тільки за роки Радянської влади. Археологічними експедиціями обласного краєзнавчого музею і Ужгородського державного університету були відкриті і досліджені ряд поселень і поховань доби заліза. Значну роботу провели й археологічні експедиції Державного Ермітажу та відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР зі Львова.

Багаторічне дослідження пам'яток ранньозалізного часу дало можливість значно поповнити джерелознавчу базу новими матеріалами, на основі яких склалась реальна картина соціально-економічного та культурного розвитку населення Верхнього Потисся. Були виділені в окрему групу пам'ятки ранньої фази розвитку епохи заліза, відомі під назвою фракійські, віднесені до XI—VIII ст. до н. е. Друга група пам'яток, яка датується VII — початком III ст. до н. е., відноситься до куштановицької культури. Вона представляє розвинутий період епохи раннього заліза і одночасна із скіфським періодом на території сучасної України.

В Закарпатті вже в ранньозалізний час були заселені не тільки низовинні, але й передгірські райони. Деякі поселення знаходяться в гірських місцевостях в долинах річок.

Розкопки поселень на Замковій горі в Ужгороді, в селі Медведівцях та Шелестівського городища біля села Кольчина на Мукачівщині допомогли визначити тип жител. Це напівземлянки і землянки прямокутної або овальної форми. В середині їх знаходились вогнищеві ями і глинобитні печі. На Шелестівському городищі в наземних житлах прямокутних в плані (20—30 кв. м) вогнища споруджували з каменів на рівні долівки. Форма вогнищевих ям округла, діаметром до 1 м. На цьому ж городищі була виявлена вогнищева яма грушовидної форми, глибина якої 1,3 м. Подібні вогнища засвідчені на поселенні в селі Магалі на Буковині. Керамічний матеріал цих пам'яток однотипний. Він пред-

ставлений банкоподібними горщиками, корчагами грушовидної форми та мисками, частина посуду чорного або сірого кольору, орнаментована канелюрами і невеликими конусоподібними виступами на найбільш опуклому боці посудини. Подібна кераміка широко відома в культурах Східної Словаччини цього ж часу, в Північно-Східній Угорщині, Трансільванії (тип Гава), в Прикарпатті (тип Голігради), так званий фракійський гальштат).

Племена ранньозалізного часу на Закарпатті на початку I тис. до н. е. в зв'язку з постійною загрозою нападів ворожих племен у Тисо-Дунайському басейні споруджували городища, які укріплювались валами і ровом (Шелестове, Арданове, Мала Копаня, Солотвина) на важкодоступних горбах. Археологічними дослідженнями доведено, що ці городища не тільки служили притулком для людей з навколишніх поселень в період небезпеки, але й у мирний час тут жили люди. Свідченням цього є наземні споруди та численні вироби з кременю, кераміки, бронзи, виявлені на городищах Шелестове і Арданове. Не виключено, що городище могло бути і «резиденцією» родо-племінних вождів. Тут знаходилась озброєна група людей, яка вела дозорну службу, щоб своєчасно попередити про небезпеку мешканців навколишніх поселень. На постійні військові сутички вказують численні знахідки бронзової зброї (бойові чекано-молоти, мечі, кинджали, наконечники списів, рукозахисні спіралі), а також заховані скарби золотих і бронзових речей, виявлені на території городищ та їх околиць.

Мешканці поселень і городищ Закарпаття займались плужним землеробством та скотарством. В гірських районах племена вели напівпастуший спосіб життя (відгонне скотарство). Розводили дрібну і велику рогату худобу. Значне місце відводилось розведенню коней. Широко використовували їх для воєнних цілей. Свід-

ченням цього є часті знахідки зброї вершника (чекано-молот) і елементів кінської зброї в скарбах.

Високого рівня розвитку досягла у племен Верхнього Потисся металургія бронзи. Частина виробів йшла на обмін з іншими племенами. Продукція верхньотиського бронзолivarного центру відома була і в Прикарпатті. Про існування залізодобувної і обробної справи у населення Верхнього Потисся на початку залізної пори поки що немає достатніх даних. Залізні вироби у них появились тільки у VIII—VII ст. до н. е., про що свідчать знайдені ножі, наконечники списів та стріл.

Крім металообробки, у племен Верхнього Потисся значне місце в господарстві посідала обробка каменю, дерева (спорудження наземних жител), шкіри, виготовлення посуду і одягу (ткацтво). Допоміжну роль грало мисливство і рибальство.

Для населення Потисся і всього району Східних Карпат в цю історичну епоху характерним стає єдиний обряд поховання — трупоспалення із збереженням залишків кісток в урнах і захоронення їх в могильні ями (село Горбок на Іршавщині, селище Великий Березний).

У цій господарсько-культурній близькості племен східнокарпатського району, і особливо Верхнього Потисся та Прикарпаття, дослідники бачать і етнічну близькість.

За відсутністю джерел не можна точно визначити, які саме племена в різний час жили на південно-західних схилах Карпат, в тому числі й на території Закарпаття. Археологічні пам'ятки дозволяють говорити, що племена східнокарпатського ареалу в епоху бронзи і раннього заліза йшли на рівні розвитку інших індоєвропейських племен Східної і Центральної Європи. Це особливо стало помітним з появою заліза у VIII—VII ст. до н. е., коли відбулися корінні зміни в суспільно-економічному житті населення всієї Європи.

У цей час розвиток продуктивних сил зробив значний крок вперед: прогресувало землеробство, удосконалювалося ремесло, зростав обмін товарами всередині племен і між різними племенами. Родові відносини поступово розкладаються, посилюється виділення родоплемінної знаті. Частішають війни між племенами. Одним словом, дальша історична доля населення Карпат зливається воедино з героїчною епохою — епохою залізного меча, а разом з тим залізного плуга і сокири. (Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 157).

В цю епоху в Центральній і Східній Європі на історичну арену виступили такі племена, як фракійці, кіммерійці, скіфи, сармати.

Згідно з археологічними даними в південно-західній частині Українських Карпат в період панування скіфів у Східній Європі поширені були пам'ятки так званої куштановицької культури, яка охоплює розвинутий період ранньозалізної доби VII—III ст. до н. е. Назва походить від села Куштановиці на Мукачівщині, де вперше були розкопані кургани з трупоспаленням.

У цю історичну пору поселення і могильники густою сіткою покривають не тільки передгірські, але й гірські райони. Археологічні розкопки проводились тільки на поселенні у селі Малих Геївцях Ужгородського району, в урочищі Староріччя, поруч з стародавнім руслом Ужа. Тут виявлені напівземлянкові житла прямокутної і квадратної форми, площею 10—12 кв. м. У центрі житла розміщалися глинобитні печі або вогнища. Поруч із житлами мешканці поселень споруджували господарські і побутові ями. При розкопках знайдено уламки баночних горщиків, орнаментованих наліпним валиком із защипами, чернолощених біконічних корчаг і конічних мисок. На поселенні виявлені також і сліди залізобробної справи, про що свідчить велика кількість шматків залізних щдаків та залишки від стінок глиняного горна.

Матеріальна культура поселення представлена керамічними виробами (посуд, пряслиця), залізними (ніж, вістря списа) і кам'яними (зернотерка, розтирачі, точильні бруски).

До пам'яток куштановицької культури відноситься і поселення в районі Галагова (в кінці вулиці Закарпатської) в Ужгороді. Воно розташовувалось на невисокій заплавної терасі стародавнього рукава річки Ужа. Дослідники К. В. Бернякович, Ф. М. Потушняк у 1951—1955 рр. тут зібрали колекцію керамічних виробів, виявлених під час добування глини для цегельно-черепичного заводу. Засвідчено також залишки вогнища, де знаходилася банкоподібна посудина, орнаментована наліпним валиком, розчленованим вдавленням. Поруч з вогнищем лежали уламки черпака і кам'яної зернотерки. Але найбільш повноцінний матеріал про життя куштановицьких племен одержано при дослідженні могильників у селах Куштановиці, Колодному, Білках, Голубиному і Чорному Потоці. На основі нових археологічних досліджень куштановицьких поселень одержані дані про суспільно-економічне життя населення Закарпаття всередині I тис. до н. е.

Основою господарської діяльності куштановицького населення було землеробство, а в передгірських і гірських зонах — скотарство, очевидно, відгонного типу. Ряд матеріалів вказує на розвиток залізоробної справи та інших видів ремесла (обробка кістки, гончарство, ткацтво), що займали значне місце у господарській діяльності населення Карпат.

Характерною особливістю поховального ритуалу куштановицьких племен було трупоспалення із наступним захороненням праху в урнах або в купці чи ямі. Поховання в основному мали супроводжуючий інвентар (банкоподібні горщики, корчаги, миски, черпаки з високими ручками та інші речі). Все це знаходилось під земляним або кам'яним насипом (в кургані). Нерідко зустрі-

Залишки наземного житла залізної доби (X—IX ст. до н. е.) на Шелестівському городищі. На першому плані — вогнища з каменів.

чалися кенотафи — кургани, споруджені на честь померлих, які з різних причин не могли бути тут поховані (наприклад, загинули у війнах далеко від домівки). Пам'ятки, подібні до куштановицьких, широко відомі в скіфський час у Лісостеповій Україні, на Поділлі. Є думка, що куштановицька культура на Закарпатті виникла в кінці VII — на початку VI ст. до н. е. у зв'язку з переселенням із Західного Поділля племен, яким загрожували скіфи. Нові археологічні дослідження спростовують хибне твердження зарубіжних археологів про скіфську належність пам'яток куштановицької культури. Тепер доведено нескіфське походження населення

Лісостепової України, зокрема Поділля. Це стосується і населення Закарпаття.

Отже, в скіфський час з обох боків Карпат мешкало населення, яке мало дуже схожу матеріальну культуру (горщики з валиком по краю вінець, черпаки, вазочки тощо) і обряд поховання (спорудження курганів з каменю і глини, кенотафів), що вказує на етнічну близькість цих племен. Правда, прийшло населення з Поділля запозичило чимало місцевих рис культури фракійського типу (звичай кремації померлих, збереження традиційних форм корчаг, мисок та інших виробів). Безперечно, поєднання двох культур надало своєрідного забарвлення новосформованій культурі.

І все ж таки етнічна належність носіїв пам'яток куштановицької культури в середині і другій половині I тис. до н. е. ще не до кінця з'ясована. Це пояснюється бідністю писемних джерел і недостатнім вивченням археологічних пам'яток Верхнього Потисся. Серед свідчень античних авторів (Геродот, Фулідід, Страбон) є ряд вказівок етнічної належності населення Карпато-Дунайського ареалу. Як свідчать писемні джерела другої половини I тис. до н. е., в Карпатській улоговині найчисленнішими племенами були фракійці. На підставі цих свідчень та археологічних джерел на сьогодні загальноприйнятою в історичній літературі є думка, що населення Карпатського басейну, і зокрема куштановицької культури Закарпаття, було фракійським, але в останніх століттях до н. е. тут уже наявні сліди протослов'янського етнічного елементу.

Історична доля куштановицького населення в останній чверті I тис. до н. е. пов'язана з великими економічними і культурними змінами. У цю пору із заходу в Центральну Європу проникли кельтські племена, і завдяки їм у Карпатському басейні створилася відносно єдина латенська культура (від городища Латен у Швейцарії). На пам'ятки латенської культури в районі Верх-

нього Потисся ще в кінці XIX— на початку XX ст. звернули увагу угорські, словацькі і чеські дослідники. Вони віднесли ці пам'ятки до кельтської цивілізації в Центральній Європі. Але останні дослідження на території Закарпаття дали можливість радянським археологам (В. І. Бідзіля, Г. І. Смирнова) у новому аспекті розглянути латенські пам'ятки: не відносити їх до кельтської культури, а виділити в окрему групу, яку складає місце-ве пізньокуштановицьке населення.

На території області тепер відомо понад сорок поселень цього часу. Вони розміщувались на водорозділах річок Ужа, Латориці, Боржави, Тиси і їхніх приток. За своїм розташуванням, поселення займають дуже пересічену місцевість на передгір'ї або ж на рівнинних місцях у долині Тиси.

Гірські поселення займали відособлені висотки чи гірські останці з крутими схилами і горизонтальною вершиною. Поселення у потиській долині часто зосереджувалися окремими гніздами на берегах невеликих річок. Латенські поселення представлені селищами відкритого неукріпленого типу. Поселення, що містилися в гірській місцевості, мали природний захист і важкопрохідні круті схили, покриті чагарниками. Таким було поселення Галіш-Ловачка біля міста Мукачева.

На території Верхнього Потисся відсутні укріплені городища — опідуми, широко відомі в Центральній Європі. Цим і відрізняються пам'ятки нашої території від пам'яток середньоевропейської латенської культури. Тут в останніх століттях до н. е. опідуми були дуже поширені. В Карпатському регіоні ефективно використовувалися природні важкодоступні підвищення і густі чагарникові ліси, які служили надійним захистом у час небезпеки.

Площа поселень невелика, в середньому складає 1,5—2 га, а іноді і менше (Дрисина, Горбок, Велика Паладь, Дякове).

Поруч з поселеннями землеробів у Закарпатті існували поселення ремісників, що займались головним чином залізодобувною і залізообробною справою. Розміри таких поселень — 10 га. Іноді вони займали окрему територію (Нове Клинове).

Під час розкопок поселень Галіш-Ловачка, Великі і Малі Ратівці, Верхні Ремети, Дрисина, Осій, Горбок та в Ужгороді й інших місцях були одержані дані про типи жител. Це заглиблені в землю напівземлянки. Зрідка траплялися наземні споруди (Осій).

Заглиблені житла прямокутні, площею 15—20 кв. м і опущені в землю до 1 м. В центрі жител були вогнища діаметром 1—1,5 м, обкладені камінням і обмазані глиною. Стінки жител споруджувались із плетеної лози, яку потім обмазували глиною.

Житла на поселеннях не мають чіткого планування. Прикладом може бути поселення Галіш-Ловачка, де було відкрито 24 заглиблені житла, розташовані без певної системи, іноді на значній віддалі одне від одного. Крім житлових споруд, на поселеннях знайдені і господарські ями різного призначення круглої або овальної форми, які досягають в діаметрі 1—1,5 м і заглиблені в материк до 1 м. Ями концентруються окремими гніздами між житлами і заповнені домашнім начинням та кістками тварин, виробами господарського призначення.

На Галіш-Ловацькому виробничому центрі, крім звичайних житлових приміщень, значне місце займали ремісничі приміщення і майстерні. Велике значення у вивченні виробничої діяльності населення Верхнього Потисся в кінці 1 тис. до н. е. має відкритий у 1962 р. в селі Нове Клинове Виноградівського району центр чорної металургії. Він знаходиться біля північного підніжжя Клинівської гори на лівому березі лівої притоки Тиси — ріки Ботару. Тут в минулому були великі запаси деревини і залізної болотної та кам'яної руди. Оче-

видно, це зіграло вирішальну роль для заснування тут виробничого центру.

Біля села Нового Клинова тепер виявлено 13 виробничих пунктів. Розкопки були проведені в урочищі Галомдомб і поруч з ним, в заплаві річки Ботару. Тут відкрито три робочі майданчики, на яких знаходились сиродутні горни та залишки залізодобування. Довкола горнів культурний шар виявився дуже насиченим залізним шлаком. Крім шлаку, тут були густо зосереджені шлакові «козли» (злитки шлаку, вугілля, залишків металу, піску та ін.), складені окремими рядами, які, очевидно, служили робочими площадками. Крім слідів залізодобування, у поселенні Нове Клинове виявлені ями, що використовувались для збереження запасів деревного вугілля, яке спалювалось у горні.

Другим великим виробничим центром пізньолатенської доби на Закарпатті було поселення Галіш-Ловачка, яке спеціалізувалось на чорній і кольоровій металообробці.

Поселення розташоване між горами Галіш і Ловачка на східній стороні села Клячанова Мукачівського району, ліворуч автостради Ужгород—Мукачево, і займає площу розміром 15 га. У цьому поселенні виготовлялись металеві вироби для продажу на більш широкому ринку. При розкопках тут виявлено більше тисячі металевих виробів. Значна частина з них — знаряддя праці.

Про існування ковальської майстерні на галішському поселенні свідчить житло № 3, де були знайдені криці (шматки заліза вагою в кілька кілограмів), ковадло, молоток, ковальські кліщі, велике кам'яне точило та готові вироби: наральники, серпи, втулчасті сокири, наконечники списа, тесло, свердло, вудила, ножі-скребачки для обробітку шкіри, а також побутове начиння — ніж, ланцюжок для підвішування котла тощо.

Про розвиток ювелірного ремесла перш за все свідчать знахідки на поселенні двох конічних тиглів із гра-

фіту і шести двосторонніх ливарних формочок, виготовлених із графіту, сланцю і пісковика.

Значну групу спеціалізованого ремісничого інструменту на поселенні Галіш-Ловачка представляють знаряддя деревообробного ремесла (ножі, тесла, сокири). Їх колекція нараховує більше ста екземплярів.

Про розвиток ткацької справи свідчать знайдені конічні кам'яні і глиняні важки звичайних типів. Крім цього, на поселенні виявлена велика кількість ліпних і гончарних посудин.

Поховальні пам'ятки латенського періоду на Закарпатті поки що недостатньо досліджені.

На відміну від класичних могильників середньоевропейської латенської культури, які представлені ґрунтовими похованнями із тілопокладенням у супроводі різного інвентаря, на території Закарпаття в латенський час розповсюджений був обряд трупоспалення із наступним похованням під курганными насипами в урнах, в ямці (село Бобове). Цей обряд зберігає традиції куштановицької культури. Ґрунтового могильника з тілопокладенням до цього часу на Закарпатті ще не виявлено.

На території Закарпатської області виявлено кілька скарбів, віднесених до кінця I тис. до н. е.— пізньолатенського часу. Це скарби ювелірних речей, знарядь праці і монет.

Основою господарчої діяльності племен латенської культури на Закарпатті було землеробство. Для з'ясування рівня його розвитку велике значення мають знахідки знарядь, які застосовувалися для обробітку ґрунту, збору урожаю і переробки продуктів сільського господарства.

Для обробітку ґрунту використовувалися залізні наральники, кілька десятків яких знайдено при розкопках. Вони є свідками технічного прогресу в землеробстві Верхнього Потисся кінця I тис. до н. е.

«Залізо зробило можливим рільництво на більших площах, розчищення під рілля широких лісних просторів; воно дало ремісникові знаряддя такі тверді й гострі, яким не міг протистояти жоден камінь, жоден з інших відомих тоді металів». («Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 157).

Для рубання і обробітку дерева в кінці 1 тис. до н. е. на території Верхнього Потисся застосовувалися втулчасті залізні сокири, виявлені на поселенні Галіш-Ловачка та в інших аналогічних поселеннях Карпатського ареалу. Сокирами користувалися для розчистки лісових масивів з метою розширення орного землеробства. Очищена від лісу ділянка вже оброблялася більш-менш постійно.

Застосування в землеробстві широколезого наральника з горизонтальним повзуном створило умови для використання парової системи як основної, хоч перелогова теж могла бути поширена в низовинних місцевостях. Дослідники допускають існування разом з паровою системою землеробства і двопілля.

Основними знаряддями збору врожаю були серпи і частково коси.

Перемелювання зерна в латенську добу проводилося на ручних жорнах. Ще широко застосовувалися і прямокутні зернотерки.

У прямому зв'язку із землеробством знаходиться тваринництво і скотарство, які відігравали важливу роль в умовах гірської місцевості, де було все необхідне для їхнього успішного розвитку.

Разом з тим практикувалось полювання на диких звірів. Про це свідчать знахідки на поселеннях кісток диких кабанів та рогів оленя.

Великого значення в господарському житті пізньолатенських племен набула металообробна справа. Стародавні металурги Закарпаття використовували розповсюджений у цей час у Європі напівназемний сиродут-

ний горн шахтового типу з штучною подачею повітря. Горни майстрів з поселення Нове Клинове у технічному відношенні стоять на рівні найбільш передового, провідного типу латенської культури Середньої Європи взагалі. Новоклинівський металургійний центр на Закарпатті до цього часу залишається найбільшим не тільки для всієї латенської культури останньої чверті I тис. до н. е., але й серед металодобувних майстерень всієї Європи. Дослідники вважають, що в кінці I тис. до н. е. ремісники Новоклинівського металургійного центру та залізообробного центру Галіш і Ловачка здійснювали і політичне управління в районі Верхнього Потисся, що обумовлювалося їхнім економічним потенціалом.

Здобуті навички обробки кольорових металів на Закарпатті в добу бронзи знайшли яскраве втілення і дальший розвиток у ювелірному ремеслі доби латену. Ювелірне ремесло, як наслідок дальшого і якісно нового розвитку обробки металів, досягло на цей час професійної досконалості і складало самостійну галузь виробництва. Свідченням цього є різноманітні ювелірні інструменти. Це маленькі молоточки і ковадла, тиглі для плавки металу, ливарні формочки, коромислові механічні важки та ін. Ювеліри виготовляли складні прикраси, зокрема фібули, поясні ланцюжки, прикрашені фігурними деталями, скляні браслети з трирядними виступами, персні, підвісні кільця тощо.

Важливе місце в господарському житті населення Верхнього Потисся займало виготовлення глиняного посуду. На поселеннях і могильниках латенського часу зустрічається як гончарна, так і ліпна кераміка різного призначення.

Поруч з спеціалізованими галузями виробництва важливу роль в господарстві відігравали різні домашні ремесла або промисли. Це кушнірство, ткацтво, каменерізна справа, обробка дерева та ін.

Археологічні матеріали дозволяють судити і про роль торгівлі в економічному розвитку тогочасного суспільства. На той час, як відзначає Ф. Енгельс, «виникає виробництво безпосередньо для обміну — товарне виробництво». (Див.: Маркс К. Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 158). Археологічні матеріали засвідчують високий ступінь торгового обміну на Закарпатті в кінці 1 тис. до н. е. На це вказують численні монетні знахідки як на території північно-східної частини Карпатського басейну, так і в Середній Європі, а частково і в Східному Прикарпатті. Очевидно, територія гірських Карпат повсюдно була втягнута в кельтський економічний ринок. Значне зосередження кельтських монет на північних і східних схилах Карпат вказує на існування сухопутних торгових шляхів через Карпати, які з'єднували Північну і Східну Європу із кельтськими племенами Подунав'я в останніх століттях до н. е.

Найтісніші торгові зв'язки населення Закарпаття підтримувало з кельтськими племенами, внаслідок чого відбувалося значне нівелювання матеріальної культури східнокарпатського населення, що потрапило під вплив латенської культури. Другим важливим напрямом торгівлі було Прикарпаття, куди надходили певні категорії ремісничої продукції з Верхнього Потисся. Наслідком цих зв'язків було взаємне проникнення населення на східні і західні схили Карпат і поступова слав'янізація Закарпаття.

Аналізуючи археологічні пам'ятки Верхнього Потисся кінця I тис. до н. е., слід хоч би коротко охарактеризувати походження та історичну долю носіїв цих пам'яток.

Племена Закарпаття цього періоду належали до найбільш східної територіальної групи європейського латену, розповсюдженого на широкій території від Британських островів на заході і до Карпатського хребта на сході. Матеріальна культура закарпатських і середньо-

Золоті римські монети, знайдені на території Закарпатської області.

європейських племен відзначалася своєю подібністю. Це стосується виробничого інвентаря, продукції гончарських і частково ювелірних майстерень, а також монетної системи. Але зовсім не співпадали поховальний обряд та комплекси ліпного посуду населення Верхнього Потисся з кельтськими племенами Середньої Європи.

Спільність археологічного матеріалу Закарпаття на протязі всього ранньозалізного віку дозволяє стверджувати, що носіями пам'яток латенської культури було населення, що проживало не тільки в межах Закарпаття, але й на території всього Верхнього Потисся, починаючи з середини 1 тис. до н. е. і аж до римського часу.

На початку нашої ери після падіння кельтської цивілізації в Середній Європі населення Закарпаття створює нові форми матеріальної культури, які лягли в основу культури карпатських курганів (перша половина 1 тис. н. е.), з якою вже пов'язане походження і рання історія східних слов'ян, що заселяли територію сучасної Закарпатської області.

КАРПАТИ І ДУНАЙ ЧИ МЕЖИРІЧЧЯ ДНІПРА І ВІСЛИ?

Однією з найбільш важливих та актуальних проблем історичної науки була і залишається проблема походження та ранньої історії східних слов'ян — спільної основи утворення братніх російського, українського і білоруського народів. «Откуда есть пошла Русская земля...» — це питання уже в XII ст. хвилювало давньоруського літописця Нестора, одного з можливих авторів «Повести временных лет...». Вже протягом кількох століть це питання цікавило багатьох вітчизняних і зарубіжних вчених. Над його розв'язанням працювала і працює ціла плеяда відомих істориків, археологів, етнографів, лінгвістів та інших вчених. Багато зробили в цій справі російські та зарубіжні вчені минулого: М. В. Ломоносов і М. М. Карамзін, Ю. І. Венелін і М. І. Надеждин, С. М. Соловйов і В. В. Хвойко, І. О. Філевич, О. О. Шахматов, П. Шафарик, Л. Нідерле; радянські вчені М. І. Артамонов, Б. Д. Греков, В. Й. Довженок, І. І. Ляпушкін, Б. О. Рібаков, П. М. Третьяков та багато інших.

Вчених, які займаються дослідженням стародавньої історії слов'ян, прийнято називати славістами. Вчені минулого й сучасні славісти зробили багато, вивчаючи походження (етногенез) слов'ян. В питання про походження слов'ян входить ще цілий ряд важливих проблем: визначення часу розпаду слов'янської спільності, часу розселення слов'ян на широких просторах Європи, вивчення їхньої матеріальної і духовної культури, соціального і політичного ладу.

Серед вчених існує кілька думок щодо прабатьківщини слов'ян. Засновником концепції про дунайсько-карпатську прабатьківщину слов'ян був автор «Повести временных лет...». Вперше цю думку зустрічаємо в літописі при тлумаченні літописцем біблійської легенди

про Вавілонську башню і виникнення мов світу. «По мнозех же времянех,— пише автор,— сели суть словени по Дунаеви, где есть ныне Угорська земля и Болгарська. И от тех словен разидошася по земле и прозвашася имене своиими, где седше на котором месте. Яко пришедше седоша на реце имянем Морава, прозвашася Морава, а другии чеси нарекошася. А се же словени: хрвате белии и серебрь и хорутане». Вдруге про це літописець говорить, торкаючись питання створення слов'янської грамоти: «Бе един язык словенск: словени, иже сидяху по Дунаеви, их же прияша угри...». І накінець, читаємо: «Ту бо есть Илюрик, его же доходил Апостол Павел: ту бо беша словене первое... от него же языка и мы есмо...».

Висунута автором «Повести...» думка про розселення східних слов'ян з наддунайської прабатьківщини ввійшла в нашу історичну науку і на століття стала пануючою. Її проповідували і відстоювали відомі російські історики XVIII—XIX ст. На той час повідомлення літописів сприймалося як щось абсолютно достовірне, тому про перегляд і критичне ставлення до нього не могло бути й мови. Слід зауважити, що і зараз є прихильники гіпотези про дунайсько-карпатську прабатьківщину слов'ян. Недавно вийшла в світ науково-популярна книга етнографа В. П. Кобичева, де автор відстоює цю думку і закликає дослідників повернутись до її опрацювання на основі нових історичних і лінгвістичних джерел. (Див.: Кобичев В. П. «В поисках прародины славян», М., 1973).

У кінці XIX — на початку XX ст. в довготривалій полеміці оформилися дві теорії про походження і прабатьківщину слов'ян: міграційна і автохтонна.

Основним чинником міграційної теорії було визнання руху — переміщення слов'ян — як визначальної риси походження і формування народу. Представники міграціонізму досліджували ряд питань: про напрямки етніч-

них рухів слов'ян, про те, звідки, з якого географічного пункту почався їхній рух і куди цей рух був спрямований.

Одним з найпошлідовніших представників міграційної етногенетичної теорії в нашій країні був академік О. О. Шахматов, котрий у праці «Древнейшие судьбы русского племени» найбільш концентровано виклав свої погляди відносно слов'янського етногенезу. В ній О. О. Шахматов визначив ту географічну територію, «звідки пішли рухи окремих руських племен». На його думку, цією територією була Прибалтика, де сформувалось слов'янство як етнос. В цьому ж районі, на думку вченого, а саме на двінському узбережжі Балтійського моря, знаходилася «перша слов'янська прабатьківщина». Звідси наприкінці II ст. н. е. після того, як германські племена, і перш за все готи, покинули Надвіслання і рушили з Вісли на Дунай та Приазов'я, створивши в Криму свою «готську імперію», слов'яни з Балтики переселилися на Віслу. Басейн середньої і нижньої Вісли, за Шахматовим, став «другою слов'янською батьківщиною». На Віслі слов'яни затрималися з кінця II до середини V ст. Вчений вважав, що тут, на Віслі, відбувся розпад первісної слов'янської спільності на західну і тоді ще не розчленовану південно-східну слов'янські групи. Перша група рушила на захід і заселила спустілу територію Германії вгору по Одеру і Ельбі і вниз по Мораві; друга група повернулася на схід, просунулася на Прип'ять і досягла Дніпра. Тільки після розгрому готської держави в кінці IV ст. гуннами, а головне, після смерті вождя гуннів Аттіли (453 р.) і розпаду гуннської імперії в середині V ст. слов'яни змогли просунутися по Дунаю, досягти Чорного моря й кордонів Візантії.

Таким чином, досить струнка етногенетична теорія академіка Шахматова, викладена з позицій міграціонізму, відповідала твердженню «Повісті временних

літ...» про «дунайську прабатьківщину слов'ян» і розселення їх у зворотному напрямі — з півдня на північ і схід.

Окрім теорії міграціонізму, в історичній науці існує діаметрально протилежна етногенетична теорія автохтонізму. Згідно з цією теорією слов'яни являються незмінними жителями однієї і тієї ж території, починаючи від епохи неоліту. І хоч протягом віків змінювалися культури, етнос залишався той самий. Але у визначенні слов'янської автохтонної території однастайності серед вчених немає. Одні дослідники називають Середнє Подніпров'я, другі — межиріччя Одеру — Вісли, треті вказують межиріччя Вісли — Дніпра.

Основоположником автохтонної теорії в її середньодніпровському варіанті був київський археолог В. В. Хвойко, який у 1901 р. висунув думку про безперервний розвиток місцевого землеробського населення від неоліту до часів Київської Русі. В носіях трипільської культури В. В. Хвойко вбачав прямих предків слов'ян. На думку вченого, прабатьківщиною слов'ян була не Прибалтика і Вісла, а саме Середнє Подніпров'я.

На відміну від східного слов'янського автохтонізму, польські і чеські вчені висунули західний варіант автохтонізму. В його основу покладено лужицьку культуру і лужицькі племена I тис. до н. е., які жили в басейні Одеру і Вісли на півночі та Морави, Вагу, Грону — приток Дунаю — на півдні. Такі видатні чеські і польські вчені, як Я. Філіп, Я. Костржевський, Қ. Яджевський та інші, справжніми протослов'янами вважають лужичан, а межиріччя Одеру і Вісли — первісною слов'янською батьківщиною. На їхню думку, саме звідси пішло далі розселення слов'ян на широких просторах Європи.

В сучасній радянській історіографії провідним напрямком є східний варіант автохтонізму. На його пози-

ціях стояв Б. Д. Греков, його відстоюють П. М. Третьяков, Б. О. Рибаків, правда, з деякими відмінностями щодо визначення вузької території прабатьківщини слов'ян. Так, наприклад, П. М. Третьяков цією територією вважає лісові області між середнім Дніпром і Одером, а Б. О. Рибаків замість Правобережного Полісся визначає лісостеп на берегах річки Росі в Середньому Подніпров'ї.

ПОВІДОМЛЯЮТЬ АНТИЧНІ АВТОРИ

Нині при вивченні початкової історії раних слов'ян науковці в основному вивчають писемно-історичні, мовно-лінгвістичні й археологічні джерела. Правда, ці джерела, як правило, не в однаковій мірі характеризують території, заселені слов'янськими племенами.

На жаль, писемні джерела ще недостатньо вивчені і навіть не повністю перекладені з античних мов. Перед вченими славістами стоїть завдання — співставити їх з даними археології, антропології, історичної етнографії, тому що наявна в них інформація інколи суперечлива і не завжди чітка.

Велику цінність для вивчення ранньої історії слов'ян мають свідчення давньоримських та візантійських авторів. Поява письмових згадок у працях римських і візантійських авторів у перших століттях нашої ери пояснюється завойовницькою політикою Римської імперії з одного боку і тиском «варварського» населення на кордони імперії з другого. Тепер римляни цікавляться не тільки германцями, з якими вели постійні війни, але також і їхніми східними сусідами. Цими сусідами, безсумнівно, були слов'янські племена, відомі римлянам під загальною назвою — венеди. Ця назва надовго закріпилася за слов'янами. Нею ще й нині користуються деякі народи для визначення слов'ян. Назву венеди

вперше зустрічаємо в праці римського історика Плінія Старшого (I ст. н. е.) «Природнича історія». В ній автор писав: «Деякі розповідають, що тут (мається на увазі Гданська затока.— Ред.) живуть до ріки Вістули сармати, венеди, скірри і гірри». Про венедів згадує співвітчизник Плінія історик Тацит (помер в 120 р. н. е.) у праці «Германія», написаній в 98 р. н. е. За його свідченням, венеди жили на схід від Вісли — між германцями і сарматами, але Тацит вагається, куди віднести венедів — до германців чи до сарматів (сармати — це кочові іраномовні племена, які жили в цей час в степах Північного Причорномор'я). На основі даних Тацита можна визначити також південний кордон території венедів, котрий проходив по лінії лісостепу і степу.

Цінні дані про венедів подає александрійський географ, грек за походженням, Клавдій Птолемей. В середині II ст. н. е. Птолемей в своїй знаменитій «Географії» вказує, що венеди заселяли територію біля так званої «Венедської затоки» — побережжя Балтійського (Сарматського) моря, східніше гирла Вісли. Він називає також «Венедські гори», які дослідники схильні ототожнювати з Карпатами. Надзвичайно цінною є згадка Птолемея про племена за назвою «ставани», які жили південніше балтських племен. П. Шафарик, видатний чеський вчений славіст середини XIX ст., в етнонімі «ставани» вбачав слов'ян: «ставани — слов'яни». Цієї думки дотримувалися й інші дослідники. Це перша, найбільш рання згадка про слов'ян у їх самоназві, на відміну від іншомовної (власне германської) — венеди.

Особливо цікаві відомості з історії ранніх слов'ян IV—VI ст. н. е. подав готський літописець Йордан у своєму творі «Про походження і дії готів» («Гетика»), написаному в 551 р. Уродженець Нижнього Наддунав'я, Йордан добре знав життя слов'ян, і тому його свідчення мають історичну цінність. Так, наприклад, Йордан перший серед тогочасних істориків подає дані про тодішні

племінні назви слов'ян, про їхній поділ на союзно-племінні групи, територіальну осілість, про війни антів з готами за часів готських королів Германаріха і Вінітара в IV ст. н. е.

Йордан згадує слов'ян під назвою «венети». Згідно з його повідомленням, венети — велике, численне плем'я, яке займало величезні території, починаючи від витоків Вісли. За часів Йордана цей народ відомий під трьома назвами: венетів, склавів і антів. За місцем мешкання Йордан розрізняє віслянську, дніпровську і дунайсько-дністровську групи. Віслянську групу він зв'язує з венетами, дунайсько-дністровську — з склавінами, дніпровську — з антами. В цій праці Йордан наголосив, що всі три групи походять від одного кореня.

Велике значення для істориків мають і мовно-лінгвістичні джерела, зокрема топоніми (місцеві назви урочищ, гір, місцевостей), гідроніми (назви рік, річок, озер), антропоніми (людські імена, прізвища). Їх вивчення — співставлення і порівняння — допомагає при визначенні древньої слов'янської території.

СЛІДАМИ РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ АРХЕОЛОГІЧНИХ КУЛЬТУР

Вирішальне значення для вивчення ранньої історії східних слов'ян мають археологічні пам'ятки. В наш час дослідники до ранньослов'янських культур на сході відносять так звану зарубинецько-корчуватівську і черняхівську, на заході — пшеворську і культуру карпатських курганів. Ці культури існували майже синхронно в першій половині I тис. н. е. на досить значній території від Середнього Дніпра до Карпат і Вісли. Зарубинецька і черняхівська культури відомі ще під назвою культури полів поховання. Назва їхня походить від характеру поховальних пам'яток — могильників без будь-яких

зовнішніх ознак. Більш рання з них називається зарубинецькою, а пізніша — черняхівською. Зарубинецько-корчуватівська культура одержала назву від великих могильників, досліджених у селах Корчуватому (нині межі міста Києва) та Зарубинцях. Тепер пам'ятки цієї культури — поселення і могильники — відомі в лісостепових та поліських областях України, Білорусії та в деяких районах РРФСР. У цілому датують цю культуру III ст. до н. е. — II ст. н. е.

Поселення зарубинецько-корчуватівської культури розташовувалися на важкодоступних підвищеннях, на берегах річок, рідше серед боліт та озер, у їх долинах. Житла були переважно наземні, збудовані з дерева й глини, часом напівземлянки (долівка житла заглиблена в землю на 0,3—0,6 м), з вогнищами, викладеними з каменів або виліпленими з глини. Площа жител коливається від 12 до 20 кв. м.

Головним заняттям населення було орне землеробство в лісостепових та вирубне (підсічне) у лісових районах. На поселеннях трапляються залізні сокири для вирубаня дерев, серпи та зернотерки. Зарубинецькі племена займалися також скотарством і рибальством, полюванням і збиральництвом. Зустрічаються виразні сліди залізодобувного (сиродутного) і ковальського ремесел. Особливо розвинуте було ліпне гончарство.

Для поховального обряду характерне трупоспалення, при якому залишки кремації вміщувалися у глиняні урни або в невеликі ями. Інколи трапляються поховання з трупопокладенням. Крім речей покійника, у могилу ставили також посудину з жертвовною їжею. В характері поховального інвентаря постежуються елементи майнового розшарування. Поховання переважають поодинокі, але бувають парні й групові.

У кінці II ст. н. е. пам'ятки зарубинецької культури в південних лісостепових районах змінилися пам'ятками черняхівської культури (від могильника в селі Черня-

хові Кагарлицького району на Київщині). Вони поширені на території Середнього Придніпров'я до Карпат, охоплюючи лісостепову та частину степової України.

Поселення черняхівської культури розташовані переважно в річкових долинах, зручних для землеробства й скотарства. Житла наземні або трохи заглиблені в землю. Печі глиняні, вогнища викладені з каменів. Площа жител 20—30 кв. м.

Могильники черняхівської культури здебільшого великі, мають по кілька сотень поховань — як трупоспалень у глиняних урнах і ямах, так і трупопокладень. В похованнях виявлені глиняні посудини, знаряддя праці, прикраси та побутові вироби.

Характерною прикметою пам'яток черняхівської культури є наявність глиняного посуду, виготовленого на гончарському крузі, а також римських скляного і червоного посуду, амфор та деяких металевих і побутових речей. Вони потрапляли до черняхівців завдяки торгівлі з римськими провінціями на Дунаї та з пізньоантичними містами Північного Причорномор'я.

Основним заняттям племен черняхівської культури були орне землеробство та скотарство. Розвивалося й ремісництво. Місцями воно виділилося в окрему галузь господарства. Найвищого розвитку досягли гончарське й ювелірне ремесла, зокрема виготовлення всіляких прикрас із срібла й бронзи.

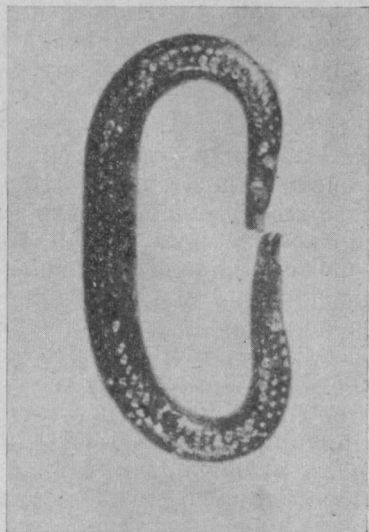
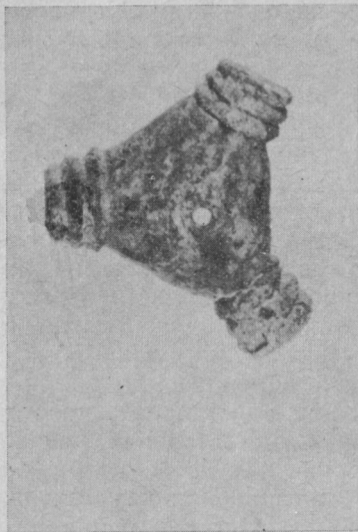
Незважаючи на значну кількість виявлених пам'яток черняхівської культури, дослідники вважають, що вона вивчена ще недостатньо. Особливо це стосується питань про час існування та етнічну приналежність культури. Більшість дослідників черняхівську культуру відносять до II—IV ст. н. е. Щодо етнічної приналежності, то серед дослідників точаться досить жваві дискусії. Одні твердять, що черняхівська культура належить тільки східним слов'янам і генетично зв'язана з зарубинецькою. Інші, навпаки, приписують її різним племенам,

але не слов'янам або ж не тільки слов'янам. Це пояснюється тим, що типовий для пам'яток черняхівської культури кружальний сіроглиняний посуд, привізні римські скляні посудини, деякі металеві вироби — зокрема фібули (застібки), прикраси та монети — властиві і для пам'яток інших територій, населених безперечно неслов'янським населенням. Ці пам'ятки, як вважає частина дослідників, властиві для багатьох племен, що зазнали сильного впливу пізньої провінціально-римської культури, яка надала їм зовнішньої спільності. Археологічні дослідження останнього десятиріччя виявили не тільки зовнішні спільні ознаки, але також і відчутні місцеві особливості пам'яток. Черняхівську культуру нині більшість славістів схильні вважати належною до східнослов'янських племен лісостепових районів Середнього Придніпров'я та Прикарпаття. Саме племена слов'ян цього району візантійські історики V—VI ст. називали антами. Звідси виходить, що носіями черняхівської культури були, безперечно, саме анти та згадуваний в деяких письмових джерелах так званий Антський союз — велике об'єднання Східної Європи.

Черняхівська культура перестала існувати в IV—V ст. внаслідок «великого переселення народів» та розриву економічних і культурних зв'язків з Римською імперією. Можливо, що частина черняхівського населення взяла участь у «великому переселенні народів». Саме з цього часу (V ст. н. е.) починається масова слов'янська колонізація Балкан, частини Тисо-Дунайського басейну. Активну участь у цьому процесі, як повідомляють древні автори, поряд з антами брали західні слов'яни — склавіни.

Заселення слов'янами Центральної і Південно-Східної Європи — найвизначніша подія всесвітньої історії середини I тис. н. е. Одним із таких географічних районів, який заселили слов'яни, рухаючись на захід, було Верхнє Потисся. Верхнє Потисся — це північно-східна

Деталь пряжки з курганного могильника в с. Червеневі та бронзова пряжка з поселення в Ужгороді.

частина Карпатського басейну, що займає нинішню територію Закарпатської області УРСР, Східно-Словацький край ЧССР, північну частину Саболч-Сатмарської області УНР і Бая-Марську область СРР.

Вивченню історії слов'янських племен цього району нині приділяється значна увага. Це питання зв'язане з загальною проблемою дослідження матеріальної і духовної культури слов'янських племен не тільки на території прабатьківщини слов'ян, але також на її окраїнах і новозаселених землях.

Донедавна слов'янські пам'ятки Верхнього Потисся, в тому числі й Закарпаття, були відомі тільки з окремих випадкових знахідок, виявлених на поселеннях і могильниках. Ці пам'ятки, як правило, угорськими бур-

жуазними дослідниками приписувалися різним племенам: готам, гелідам, аварам, угорцям та ін. Слов'янам в кращому випадку відводились бідні археологічні пам'ятки, в основному XI—XIII ст., тобто уже в давньоруський період.

Широке дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття розпочалося лише в роки Радянської влади. В 1950—1974 рр. були відкриті десятки нових поселень і могильників, на яких проводилися значні за масштабами археологічні дослідження. Це допомогло накреслити історію слов'янських племен Верхнього Потисся другої половини I тис. н.е.

СЛОВ'ЯНИ В ТИСО-ДУНАЙСЬКОМУ БАСЕЙНІ

Вже більше століття вчених ряду країн хвилює питання про час заселення слов'янами Тисо-Дунайського басейну, в тому числі й Верхнього Потисся. Посилаючись на історичні, лінгвістичні і частково археологічні джерела, дослідники роблять з цього приводу різноманітні припущення, інколи цілком протилежні. Це пояснюється браком джерел, з одного боку, та суб'єктивною інтерпретацією їх — з другого.

Погляди дослідників на це питання можна звести до чотирьох груп. До першої групи належать ті, хто вважав, що район Карпатського басейну був прабатьківщиною слов'ян. Як уже згадувалося, в «Повісті временних літ» ця думка висловлена вперше. Таке положення широко пропагувалося представниками російської буржуазної історіографії XIX ст. Деякі з них вбачали в Карпатському басейні не тільки прабатьківщину слов'янства взагалі, але й колыску східного слов'янства. Найбільш послідовними прихильниками цієї тези були М. І. Надеждин, М. М. Карамзін, С. М. Соловйов, І. Філевич та інші.

На думку інших дослідників, слов'яни в Тисо-Дунайському басейні з'явилися в першій половині I тис. н. е., масове заселення його відбулося в другій половині, причому участь у цьому процесі брали як західні, так і східні слов'яни. Такого погляду дотримувалися видатні чеські славісти — П. Шафарик, Л. Нідерле, Я. Ейснер та інші.

Зі своєю концепцією виступили угорські дослідники Й. Гампел, П. Ваці, Д. Шімоні, Г. Фехер, які заселення слов'янами Тисо-Дунайського басейну відносили до VII—IX ст. і пов'язували з аварським завоюванням та падінням аварського каганату.

До третьої групи слід віднести російських і українських істориків кінця XIX — початку XX ст., які твердили, начебто Карпати і закарпатські землі стали «руськими» (слов'янськими) тільки в XI—XII ст., коли їх під тиском печенігів і половців заселяли східнослов'янські племена тиверців, уличів, білих хорватів. Такою була точка зору Д. В. Іловайського, Д. І. Багалія, О. О. Шахматова, О. І. Соболевського.

Четверту групу складають угорські та місцеві закарпатські буржуазні історики, схильні пов'язувати заселення краю східними слов'янами-«русинами» з слов'янською колонізацією, яка нібито розпочалася з волі угорських королів у XII—XIV ст. і тривала до XVIII ст. Це А. Годінка, О. Бонкало, Й. Гашпар, Ф. Фодор, Г. Ортутай та багато інших. Метою цих дослідників було науково обґрунтувати права угорської «святостефанської корони» на володіння землями Верхнього Потисся. Зокрема, А. Годінка силкувався довести, що земля, де жили закарпатські русини, в період панування династії Арпадів була пустельною і безлюдною. Ця територія, пише А. Годінка, починаючи від південних відрогів Карпатських гір і до самого вододілу, заросла непрохідними пралісами, де угорські королі тішились полюванням. Тільки після татарської навали угорський король Бей-

ла IV почав заселяти ці землі русинами. Як вказує дослідник, заселення їх русинами тривало від XIII до XVII ст.

Інший представник цього напрямку — Г. Ортутай писав, що русини за часу Арпадів жили за межами засічної лінії. Королі цієї династії уже в XII ст. розпочали будівництво кам'яних замків, зрозумівши, що засіки нездатні захистити кордони від ворогів. Вони, а потім їхні спадкоємці подарували ці землі васалам, які, в свою чергу, запросили сюди селян з Галичини, бо в Угорщині було заборонено переманювати кріпаків. Так переважна більшість русинів, цебто вихідців з Галичини, опинилася у Верхньому Потиссі. Русини поселялися біля засічної лінії, на думку дослідника, з кінця XII ст.

На підставі своїх антропологічних досліджень Й. Гашпар, подібно до А. Годінки і Г. Ортутая, вважає, що русини прийшли з Галичини в XIII—XIV ст. Мешканці низинних районів, на думку вченого, — це продукт схрещення марамороських русинів і низинних угорців, внаслідок чого з'явився особливий тип людей, яких немає ні в Галичині, ні на Волині чи Поділлі.

Автор історико-географічного підручника Ф. Фодор твердив, що після завоювання угорцями Тисо-Дунайської низини слов'яни стали їх безпосередніми сусідами на схилах Карпат, які нечисленні угорські племена не змогли заселити. На цих пустках, згідно з волею угорських королів, почали селитися словаки, русини, а потім чехи. А на півдні ріки Драву і Саву перейшли серби. Тільки предки хорватів жили в західній частині названого межиріччя. Русинів автор характеризує як спокійний і тихий народ з малими життєвими потребами. Починаючи з XIV ст. великими групами вони осідали на безлюдних землях Верхнього Потисся, спочатку в долинах річок, а потім і на окраїнах Великої Угорської рівнини. Вони принесли з собою і свою православу віру.

В основному погляди представників угорської офіційної буржуазно-націоналістичної історіографії зводяться до таких тверджень: у Верхньому Потиссі до приходу угорців були відсутні будь-які давньослов'янські пам'ятки і всяке цивілізоване життя; «русини» є пізніми пришельцями-колоністами, запрошеними на безлюдні землі угорськими королями в XII—XIV ст.; «русини» — особливий народ, продукт угорсько-русинського співжиття, котрий немає нічого спільного з великим російським і українським народами по той бік Карпат.

Таким чином, полеміка, що розгорнулася навколо питання про час заселення слов'янами Верхнього Потисся, досі не привела вчених до єдиної думки. Необхідність нових, вагомих даних стала очевидною. Відсутність писемних й інших джерел могла бути компенсована тільки за рахунок археологічних досліджень. Незважаючи на те, що слов'янські пам'ятки в краї в дорадянський час вивчалися слабо, все ж були серед дослідників такі, що звернули увагу на давньослов'янські археологічні пам'ятки Закарпаття.

Одним із засновників археологічної науки на Закарпатті був Т. Легоцький. Будучи адвокатом Мукачівсько-Чинадієвської домінії графів Шенборнів, Т. Легоцький вивчав археологію, етнографію, історію. Ще в кінці XIX — на початку XX ст. його археологічна колекція, зібрана в основному у Верхньому Потиссі, славилась на всю Австро-Угорщину. В ній були зібрані археологічні пам'ятки, починаючи від старокам'яної доби і кінчаючи розвинутим середньовіччям. На базі цієї колекції пізніше був заснований Мукачівський земський музей. Т. Легоцький зібрав чимало слов'янських пам'яток, частину яких відкрив і досліджував сам. Він перший почав розкопки в 1894 р. на курганному могильнику в Краловському Холмці в Східній Словаччині, а в 1896 р. на аналогічному могильнику в Зняцеві на Мукачівщині і, що цікаво, правильно визначив етнічну приналежність

їх, віднісши ці курганні групи до давньослов'янських. Проводячи дослідження в Задільській долині в Кошицькій окрузі, крім керамічного матеріалу, він виявив перші й тоді ще поодинокі сільськогосподарські знаряддя: два залізні чересла і леміш. У місті Берегові під час невеликих розкопок дослідник зібрав залізні ножі, серпи, стремено, прикраси і відкрив кілька слов'янських поселень в околиці міста.

До слов'янських пам'яток Т. Легоцький відніс випадково знахідку в Мукачеві двосічного меча разом з перепаленими кістками і грубо виготовленим посудом з хвилястим орнаментом. Він датував їх часом, що передувало приходу угорців у Тисо-Дунайський басейн.

Очевидно, слов'янськими слід вважати також кургани, які були розкопані Т. Легоцьким в селі Великій Бігані на Берегівщині і в селі Домбоки на Мукачівщині (поблизу Червенева), які, на жаль, до нас не дійшли. За повідомленням дослідника, розкопані кургани вміщували уламки грубої ліпної кераміки, скупчення деревного вугілля, попелу.

Заслуга Т. Легоцького полягає в тому, що він у своїх наукових припущеннях, на противагу угорським дослідникам кінця ХІХ — початку ХХ ст., перший відстоював думку про заселення Верхнього Потисся слов'янами ще перед приходом угорців. Це була смілива теза в період розгугу буржуазно-націоналістичного шовінізму. Посилаючись на письмові джерела, Т. Легоцький стверджував, що згадана територія була заселена східнослов'янськими племенами білих хорватів, яким належали Ужгородський і Боржавський замки-гради. В політичному відношенні, як гадав Т. Легоцький, слов'янські племена Верхнього Потисся знаходилися під зверхністю Болгарської держави.

У 1931 р. колишній директор Мукачівського музею Й. Янкович видав популярну книгу під назвою «Подкарпатська Русь в предісторії». Основним завданням

книги було ознайомити широку громадськість з багатьма археологічними пам'ятками Закарпаття, звернути увагу на їхню джерельну цінність для вивчення давньої історії Закарпаття. В одному з розділів, де характеризується період «великого переселення народів» і друга половина I тис. н. е., Й. Янкович намагався накреслити історію Закарпаття цих часів. Він вважав, що з середини V ст. Закарпаття входило до складу гуннської імперії Аттіли. Після падіння гуннської імперії в басейні середнього Дунаю панували гепіди, яких в VI ст. розгромили авари. Крім гепідів, на цій території, вірогідно, жили й слов'яни. Аварський каганат, центром якого стала колишня римська провінція Паннонія, зумів проіснувати до VIII ст. За цей проміжок часу із-за Карпат через Карпатські перевали прийшли й оселилися на південних схилах Карпат і на окраїнах Тисо-Дунайської низовини нові слов'янські племена. Ця колонізація не мала бурхливого, спустошливого характеру, як наприклад, набіги кочовиків, а здійснювалася мирним, тихим шляхом. До кінця VIII ст., вважав Й. Янкович, слов'яни стали основним щодо кількості населенням Дунайського басейну, південних відрогів Карпат, Балканського півострова. Й. Янкович підкреслює, що з періоду переселення народів він не знає жодної достовірної слов'янської пам'ятки, хоч є всі підстави говорити про те, що в V ст. слов'яни тут жили осілим життям. Як вважає вчений, найбільш достовірними джерелами, що підтверджують цю думку, є слов'янські географічні назви рік, озер, гір, міст, селищ тощо.

Для підтвердження своїх наукових здогадок Й. Янкович розпочав польові дослідження. В 1932 р. він відкрив курганий могильник в урочищі Козуптово в околиці села Червенева на Мукачівщині. Курганий могильник, за підрахунками дослідника, складала 22 кургани, з яких він у 1932 р. розкопав 3, а в 1933 р.— 10 курганів. Всі поховання, за даними дослідника, були трупо-

пальні, залишки кремації були в урнах, купках і на стародавньому горизонті. Й. Янкович правильно визначив етнічну приналежність пам'яток, віднісши їх до давньослов'янського населення Закарпаття VIII—IX ст. Фактично розкопки Й. Янковича поклали початок вивченню слов'янських археологічних пам'яток на Закарпатті.

У 1937 р. археологи-аматори брати Е. Затлукал і Й. Затлукал з Мукачева випустили книгу про наслідки своїх досліджень під назвою «Дані до предісторії Закарпаття». В основному в ній висвітлюються питання, що характеризують новокам'яну, мідно-бронзову і залізну добу на Закарпатті. Автори стисло виклали свої погляди відносно появи слов'ян на Закарпатті. На їхню думку, у Верхньому Потиссі слов'яни з'явилися ще до початку аварського завоювання. Потім поступове заселення здійснювали аж до XI ст. Після приходу угорців слов'янське населення залишається на попередніх місцях, причому його кількість весь час збільшується за рахунок східнослов'янських племен із Прикарпаття. Це заселення прискорюється під тиском кочових племен, що нападають на слов'ян зі сходу.

В дорадянський час визначенням етнічної приналежності і датуванням випадково знайдених слов'янських пам'яток займався також чеський вчений, академік Я. Ейснер. Він відніс залізний меч з двосічним лезом і перехрестям, знайдений в селі Арданові на Іршавщині, до середньої доби городищ (800—950 рр.). Срібну гронovidну підвіску з околиці Ужгорода визначив як візантійську прикрасу Токайського типу. Меч, знайдений в Мукачеві, який описав Т. Легоцький, Я. Ейснер датує середньою добою городищ (800—950 рр.).

У 1943 р. краєзнавець П. П. Сова видав невеличку книгу, присвячену стародавній історії Ужгорода. Розглядаючи знахідки епохи «великого переселення народів», П. П. Сова для характеристики слов'ян першої половини I тис. н. е. використав повідомлення Тацита і

Плінія. П. П. Сова підтримує твердження угорського літопису «Геста Гунгарорум» (кінець XII ст.), де повідомляється, що після розпаду Аварського каганату в Дунайському басейні утворилося кілька слов'янських державних об'єднань. Східна частина Карпатського басейну була під владою туранських, пізніше — слов'янських болгар, вождь яких Салан володів цією територією аж до руських і польських кордонів і заселив її слов'янами-болгарами. Під владою болгар знаходився і Ужгород. П. П. Сова у своїй книзі подав фотографії глиняних горщиків, випадково знайдених в кар'єрі цегельного заводу, що містився на теперішній вулиці Фізкультурній. Горщики виготовлені на гончарському крузі і орнаментовані хвилясто-лінійним орнаментом. При визначенні етнічної приналежності горщиків, як повідомляв автор, погляди археологів розійшлися. Науковці Будапештського національного музею визначили їх як такі, що належали угорцям періоду «завоювання батьківщини». Славісти Празького національного музею вважали їх за слов'янські, що датуються X—XI ст.

Систематичне дослідження слов'янських пам'яток Закарпаття розпочалося після воз'єднання краю з Радянською Україною. Заснування першого в історії Закарпаття державного університету, перетворення міста Ужгорода у визначний науковий центр, підготовка молодих кадрів — все це благотворно вплинуло також на розвиток археологічної науки на Закарпатті. Пошуками і вивченням давньослов'янських пам'яток протягом 1945—1960 рр. займався доцент УжДУ Ф. М. Потушняк, а також колишній заступник директора Закарпатського краєзнавчого музею К. В. Бернякович.

Заслугою Ф. М. Потушняка є відкриття та дослідження слов'янських поселень в Ужгороді в урочищі Галагов, у селах Чинадієві, Лісковому, Дрисині Мукачівського району, Оріховиці, Глибокій Ужгородського. К. В. Бернякович дослідив давньослов'янське селище на

Радванці в Ужгороді, укріплене поселення на Замковій горі, відкрив поселення X—XI ст. в селі Червене в Мукачівського району. Дослідженням слов'янських пам'яток Закарпаття займається і автор цих рядків. Про наслідки досліджень читач дізнається з наступних розділів книги.

КЛЮЧІ ВІД НЕРОЗГАДАНИХ ТАЄМНИЦЬ

Для загального розуміння етнокультурних процесів, що проходили у Верхньому Потиссі, в тому числі й на Закарпатті, в першій половині I тис. н. е. слід хоча б коротко охарактеризувати пам'ятки цього часу. На жаль, ці пам'ятки ще слабо вивчені, а без глибокого археологічного вивчення їх неможливо повністю з'ясувати питання ранньої історії слов'ян, внутрішні причини розпаду колишньої слов'янської єдності та розселення їх на широкіх просторах Європи.

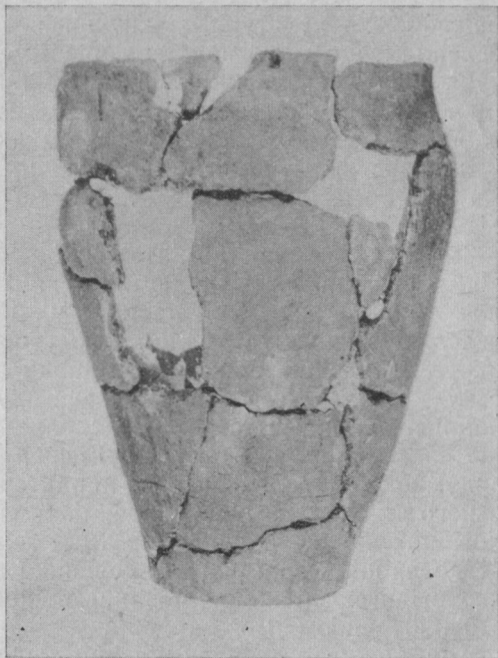
На Закарпатті відомі три групи пам'яток, які датуються першою половиною I тис. н. е. Це пам'ятки культури карпатських курганів, пшеворської і пряшівської культур. Дослідженням першої групи пам'яток в межах Прикарпаття й Закарпаття займався радянський вчений М. Ю. Смішко. На території Закарпаття поки що відомий один могильник культури карпатських курганів біля села Ізи Хустського району і поселення в місті Виноградіві. Могильник складається з двох груп курганів. Одна з них датується рубежем нашої ери, друга — II—IV ст. н. е. Своєрідною ознакою поховального ритуалу було те, що, крім основного поховання праху — в урні, ямці чи на горизонті, — в межах кострища виявлені ямки, куди зсипались рештки ритуального багаття з домішками перепалених людських кісток або без них. В усіх курганах знайдено різну кількість уламків посуду, який кидали у насип під час поховального обряду.

Виходячи з географічного розташування відомих нині могильників, М. Ю. Смішко вважає, що основним заняттям носіїв культури карпатських курганів було скотарство. До предметів обміну, найімовірніше, належали продукти скотарства — худоба, шкури, вовна і, можливо, хутра звірів, на яких полювало місцеве населення в карпатських лісах. На думку дослідника, який наводить велику кількість аргументів, пам'ятники культури карпатських курганів слід пов'язувати з племенами карпів — безпосередніх предків східної частини літописних хорватів.

До іншої групи старожитностей першої половини I тис. н. е., відкритих у Верхньому Потиссі, належать пам'ятки пшеворської культури, яка датується I ст. до н. е.— IV ст. н. е. (Назва походить від м. Пшеворська у ПНР, де вперше було досліджено могильник цієї культури). На основі сучасних археологічних даних, Верхнє Потисся слід розглядати як південну окраїну пшеворської культури. На території Закарпатської області виявлено кілька розрізаних тілопальних могильників — пам'яток пшеворської культури. В селі Арданові на Іршавщині у 1888 р. біля городища Богуслав, в урочищах Рокутний і Терник, Т. Легоцький відкрив кілька могильних ям завглибшки 0,5—0,6 м з тілопокладеннями, орієнтованими головами на північ. Біля них лежали два зігнутих мечі, п'ять наконечників списа, умбон (залізна оковка центру щита), уламок руків'я щита, три шпори з довгими гранчастими шипами, фібула і поясна пряжка. Аналогічні матеріали в 1885 р. були відкриті між Свалявою і селом Неліпиним, а також виявлені випадкові знахідки в селах Станові, Новоселиці, Смологовиці на Мукачівщині. На жаль, пам'ятки пшеворської культури на Закарпатті ще слабо досліджені.

Частіше, ніж у Закарпатській області, пам'ятки пшеворської культури зустрічаються на території Східної Словаччини. Тут є не тільки поховання (Земплин), але

Урва празького типу
з безкурганного мо-
гильника в Ужгоро-
ді (VI—VII ст.).

й поселення поблизу Пряшева, Коштян, Шебаштовце, Михаловце, Гуменного.

Пшеворська культура, як вважає словацький вчений В. Будінські-Крічка, проникає у Верхнє Потисся через Карпатські перевали в період її найвищого розквіту. На основі археологічних досліджень в ній вирізняють два соціальних й етнічних елементи. Перший — військовий, який, можливо, пов'язаний з германським воєвничим племенем вандалів, другий — землеробсько-скотарський, що, безперечно, зумовлений початком слов'янської експансії на південь, а отже, і початком заселення Верхнього Потисся слов'янами. Імовірно, що носії

пшеворської культури, зіткнувшись тут із місцевим населенням, що мало кельтські риси у матеріальній культурі, змішалися з ним. В цьому плані цікавим є матеріал з могильника в Земплині. Цей могильник мав курганні насипи, поховання були в ямках і урнах, аналогічні пшеворським пам'яткам. Останні, за археологічними матеріалами, датуються у Верхньому Потиссі II—III ст. н. е.

До третьої групи пам'яток, які на думку словацьких археологів найбільше властиві раннім слов'янам, належать раніше згадувані пряшівські. Це в основному поселення, відкриті в долині річки Торіси і в Кошицькій окрузі. А. Точік та інші дослідники пов'язують пряшівську культуру з черняхівською, яку більша частина радянських археологів вважає ранньослов'янською. Відомий чеський археолог Я. Ейснер теж погоджується з думкою про слов'янський характер пам'яток пряшівського типу, але вважав, що, поки немає нових археологічних даних, не слід ставити питання про належність їх до східної, західної чи південної групи слов'ян. Археологічні дослідження повинні відповісти на ці питання.

Таким чином, можна зробити висновок, що у Верхньому Потиссі слов'янська культура другої половини I тис. н. е. безпосередньо розвинулася на базі трьох культур: карпатських курганів, пшеворської і пряшівської. В свою чергу ці культури розвивалися на рештках кельтської (латенської) культури давнього місцевого населення.

Питання про генетичний зв'язок і співвідношення ранньослов'янських культур першої і другої половини I тис. н. е. в славістичній науці ще вивчене недостатньо. Не зовсім ясні причини розселення слов'ян в середині I тис. н. е. на широких просторах Центральної і Східної Європи. Немає єдиної думки відносно тієї території, де концентрувалась основна маса слов'янського населення, звідки пішло розселення; ще не з'ясовані причини по-

грубіння деяких елементів матеріальної культури в другій половині I тис. н. е. Ці і багато інших питань ще чекають свого розв'язання.

ДАВНІ ПОСЕЛЕННЯ І ГОРОДИЩА

Слов'янські поселення Верхнього Потисся, другої половини I тис. н. е., в тому числі й Закарпаття, як свідчать археологічні відкриття, в основному, розташовувались в передгірській і низинній зоні. Зібрані дані дають можливість виділити більш-менш замкнуті локальні території, на яких групувалися поселення. Як правило, вони розташовані у низовинах, по долинах річок або поблизу них. Поселення XI—XIII ст. трапляються дещо вище, у долинах гірських річок. На території Закарпаття вони виявлені у верхів'ї Тиси з правими притоками Рікою і Боржавою, долині Латориці з притоками і в долині Ужа з притоками.

Інтенсивність заселення вказаних районів не однакова. Найбільш густо була заселена низовинна й передгірська зони, а чим вище в гори, поселень виявлено значно менше. В залежності від природних умов і зони, поселення можна поділити на землеробські, поширені в низинній і передгірській зонах, і землеробсько-скотарські — в долинах гірських річок. Археологічні дослідження свідчать, що перші поселення древніші, вони були засновані в першій і другій половині I тис. н. е., другі — молодші, бо виникли після оформлення Угорської ранньофеодальної держави, коли угорські феодали намагалися закріпити слов'янське населення. Тікаючи на північ в XI—XIII ст., давньоруське населення утворює нові оселі у вузьких долинах гірських річок, на плато. У цей час, очевидно, і побудовані городища поблизу осель, які мали захищати жителів поселень від угорської агресії.

Ранньослов'янські поселення другої половини I тис. н. е. в основному розміщалися малими острівками — по три-чотири, на відстані 1—4 км одне від одного. Прикладом такого розташування можуть служити селища, відкриті в околиці села Червенева Мукачівського району — в урочищах Густяки, Мертвецький, Старе село, Ферми; в Ужгороді — в районі Радванки, Галагова, на Замковій горі. Поселення займали невелику площу — від 1 до 2 га. Виняток становить тільки поселення, відкрите в селі Холмоку Ужгородського району, яке займає площу понад 15 га. На кожному з поселень розташовувалось 8—15 жител з господарськими спорудами. Житла споруджувалися гніздами — по 2—3 житла разом з господарськими будівлями.

Письмові джерела давніх авторів підтверджують археологічні дані про основний тип поселень у слов'ян. Це були селища відкритого типу, які розміщалися на берегах річок, озер, біля лісів і боліт. Так, наприклад, про місця поселень слов'ян досить детально пише візантійський історик Маврікій Стратег: «Місцевості, зайняті слов'янами і антами, розташовуються повздовж річок, і вони торкаються одна одної, між ними немає якоїсь великої віддалі, щоб про неї варто б споминати, ... біля них знаходяться ліси, болота або зарості очерету». І дійсно, коли краще придивитись до місць слов'янських поселень на Закарпатті, то виявляється, що слов'яни вибирали для поселень місця подібні до тих, в яких вони звикли жити раніше. Про це свідчать слов'янські поселення, відкриті на Закарпатті в селах Червеновому, Зняцеві, Федорові, Холмоку, Дрисині та ін.

Основним типом житла слов'янських племен всіх територій була напівземлянка. Житла заглиблювалися в землю приблизно до 0,8—0,9 м і мали прямокутну, квадратну або овальну форму. Розміри напівземлянок коливалися від 9 до 30 кв. м. Долівки жител, як правило, сильно утрамбовані й лежать на жовтуватій материко-

вій глині. Стінки похилі в тих місцях, де ґрунт сипучий, або прямі в твердій землі. Наземні частини житла споруджувалися з стовпів і обпліталися лозою. Для підтримання даху по боках житла вбивалися стовпи, на які ставили жердини, що підтримували дах. Так, наприклад, під час розкопок житла на Радванці в Ужгороді було виявлено 8 стовпових ям, які розташовувалися симетрично одна проти другої. Стовпові ями виявлені також в напівземлянкових житлах на поселенні в Зняцеві, Холмоку, Перехресті та ін. Вхід в житло був проти печей або вогнищ. Печі чи вогнища здебільшого розміщалися в одному з кутків житла, в окремих випадках — біля однієї із стінок.

Розміри печей залежали від величини жител і коливалися від $0,7 \times 0,5$ м. до $1,2 \times 0,9$ м. Черинь печі або дно вогнища знаходилися прямо на материковій глині, в невеликому заглибленні, або були викладені каменями, обмазаними глиною. Куполи печей були сферичними, про що свідчать уламки з опуклими боками. Крім глиняних печей, засвідчено так звані печі-кам'янки. Для їх спорудження, як видно з розкопок, часто використовувалися камені, які відповідно оброблялися. Всі печі топилися по-чорному, ні в одному із жител не виявлено димоходу.

Отоплювальні споруди засвідчені також і поза житлами. Це в основному вогнища відкритого типу, які використовувалися в літній час.

Археологічні дані про характер слов'янського житла збігаються із свідченнями писемних джерел. Описуючи життя і побут слов'ян, арабський географ IX ст. Ібн Руста повідомляє: «Холод в їхній країні буває такий сильний, що кожний з них викопує собі в землі щось подібне до льоху, до якого приробляє дерев'яний дах, на зразок (даху) християнської церкви, і на дах накидає землю. У такі льохи (ями) переселяються з усією родиною і розжарюють каміння на вогні до червоності. Ко-

ли ж розжариться каміння до найвищої міри, поливають його водою, від чого поширюється пара, яка нагріває житло до того, що знімають уже одяг. В такому житлі залишаються до весни».

Біля жител, в безпосередній близькості або зв'язані з ними, знаходилися господарські споруди, зернові й смітникові ями. На поселенні в Ужгороді господарська споруда примикала до житла. Подібні споруди виявлено під час розкопок поселення в Холмоку. Ці споруди разом з житлами здебільшого склали окремі господарські комплекси.

Крім житлових і господарських, на слов'янських поселеннях Закарпаття виявлені сліди виробничих споруд, які були зв'язані з залізобудівним, гончарським, ювелірним ремеслом. До ранньослов'янських унікальних відкриттів слід віднести залізобудівний центр біля села Дякового в урочищі Текекеш. Під час прокладання дренажних каналів на поверхню було викинуто шматки обпаленої глини, залізних шлаків, фрагменти кераміки. Тут експедицією Ужгородського університету був закладений розкоп площею близько 2500 кв. м. На глибині від 0,25—0,3 м виявлено 97 залишків залізоплавильних горнів, багато конгломератів, або так званих «козлів», 4 виробничі ями і 10 вогнищ. Горни були розміщені впритул один до одного і в плані нагадували бджолині соти. У ході дослідження визначилися шість відокремлених робочих майданчиків із розвалами глиняних залізоплавильних горнів. Горни у плані мали округлу форму діаметром 0,45—0,7 м. Стінки горнів обпалені, інколи до 10 см. Під час розчистки горнів було здобуто залізні шлаки, шматки сиродутного (кричного) заліза, деревне вугілля, ошлаковану і обпалену глину. Поміж робочими майданчиками на окремих ділянках засвідчено скупчення деревного вугілля, ями, заповнені попелом, вугликами, шлаком. Так було відкрито ранньослов'янський металургійний центр на Закарпатті.

За характером виробництва дяківський металургійний центр дуже нагадував техніку виробництва заліза рубежу нашої ери — епохи латенської культури. Але вже тут, в польових умовах, при ближчому порівнянні техніки одержання заліза була виявлена деяка відмінність в технології добування. Слов'янська належність цього виробничого центру була підтверджена знайденою тут характерною давньослов'янською керамікою VII—IX ст., а також археомагнітним датуванням горнів. Археомагнітний метод датування показав, що горни були у вжитку в VI ст. н. е. Подібний до дяківського залізобудівний центр виявлено на річці Південний Буг у місті Гайвороні Кіровоградської області, аналогічні металургійні центри відомі і на території західних слов'ян — в районі Свентокжицьких гір у Центральній Польщі та в Желіховицях у Чехословаччині.

Сліди залізодобування виявлено також в Холмоку, Ужгороді (на Радванці), Замковій горі, Червеневі Мукачівського району, в Бучі на Берегівщині та ін. На це вказують залізні шлаки, кричне залізо, уламки сопел — трубок для нагнітання холодного повітря. Цікавим виявився горн, розкопаний на поселенні XI—XIII ст. в селі Бучі (тепер складова частина Берегова). Він був розміщений в прямокутній ямі розміром 4,5×3,1 м, глибина якої 1,47 м. Основа горна округлої форми діаметром 1,4 м знаходилася в південній частині землянки. Залишки печі свідчать, що це була куполовидна споруда, зроблена з глини і цегли, заввишки 1—1,2 м. Поруч з горном виявлено велику кількість болотної руди, заготовленої і висушеної заздалегідь. В землянці знайдено десятки залізних виробів: серпів, цвяхів, шпор, залізних предметів невідомого призначення.

Окрім поселень типу селищ, на Закарпатті відомі слов'янські укріплені городища-гради і городища — місця тимчасових притулків у разі нападу ворога. Городища-гради, як вважають дослідники, були адміністративними

і політичними центрами верхньопотиських слов'ян. До таких градів на Закарпатті слід віднести Ужгородське й Боржавське городище. Недалеко від них розташоване і Земплинське городище на території Східної Словаччини. Як виглядало Ужгородське городище, яке по праву вважається центром верхньопотиських слов'ян, поки що невідомо. Це пояснюється тим, що на місці колишнього городища побудований середньовічний замок, укріплені споруди якого зруйнували старовинну частину городища. Більше даних є про Боржавське городище. Воно розташоване біля села Варів Берегівського району, у вигідних природних умовах, у кутку, що утворився в результаті злиття річок Боржави й Тиси. Із заходу і північного сходу городище було оточене болотистою місцевістю. Річка Боржава протікала з східної частини городища, нині вона, в результаті регуляції, протікає з західного боку.

Саме городище складається з двох частин — власне городища і прилягаючої до нього площі. Земляний вал має форму подібну до трикутника. Тепер його висота досягає 4 м. Перед валом збереглися сліди запливлого рову. Розмір території городища 120×110 м.

Селище, яке прилягає до городища, не має валів і лежить на невисокому підвищенні, на 2—3 м вище навколишньої рівнини. Навколо городища і поселення розташована місцевість, подекуди заболочена водами Боржави, що розливалася під час повені.

На жаль, в середині XIX ст. на території городища було розміщене сільське кладовище, що спричинилося до руйнування пам'ятки. Довгий час городище не досліджувалось. Роботи, проведені Інститутом суспільних наук АН УРСР, експедицією Ленінградського філіалу Інституту археології АН СРСР, носили розвідковий характер. Але, незважаючи на це, вони дали цікавий матеріал для визначення етнічної приналежності городища і часу його існування. Про городища є письмові

згадки в угорському літописі «Геста Гунгарорум», де говориться, що після взяття Ужгорода угорці штурмом взяли Боржавський замок, звідки пригнали полонених слов'ян, підданих болгарського князя Салана. Тому дане городище датують часом приходу угорців у Тисо-Дунайську низовину — кінцем IX — початком X ст.

Інший характер носять городища другої групи. Як правило, всі вони розташовані на мисах, що нависають над долинами річок. Сюди належать городища, виявлені в селах Малій Копані Виноградівського району, в Білках Іршавського району, Олександрівці, Данилові Хустського, Дулові Тячівського районів та ін. На вершинах мисів або їх гребенях, як правило, знаходяться невеликі майданчики розміром 300×150 м, звідки добре проглядається навколишня місцевість. Крім крутих схилів, городища оточували з найбільш відкритих сторін рови, земляні насипи або кам'яні стіни. Культурний шар на таких городищах слабо виражений, тонкий або й зовсім відсутній. Городища цієї групи, як свідчать археологічні дані, відносяться до XI—XII ст.

ПАМ'ЯТКИ ЖИТТЯ І СМЕРТІ

Для історії слов'янських племен на Закарпатті величезне значення має дослідження поховального ритуалу цих племен. Хоч поховальний ритуал і все, що з ним зв'язане, належить до найбільш сталих, традиційних, мало змінюваних духовних надбань племен чи народу, все ж таки історія свідчить, що із зміною економічного базису міняються вірування, ідеологічні уявлення. Разом з тим слід відмітити, що дослідження слов'янських могильників другої половини I тис. н. е. належить до найменш вивчених питань славістичної науки. І це не дивно, адже протягом тривалого часу, з відома людей або без нього, багато слов'янських могильників зникло з

лица землі. Поля поховань, або курганні групи, були розорані, вирівняні. Словом, створилися умови, які поставили археологів у скрутне становище. Тому зараз відкрити могильник — це рідкість.

Але незважаючи на труднощі, в даний час на основі археологічних матеріалів виділяють три групи пам'яток поховального ритуалу: а) безкурганні тілопальні могильники; б) курганні тілопальні могильники; в) християнські рядові поховання.

Перша група поховальних пам'яток — *безкурганні тілопальні могильники* — у Верхньому Потиссі ще слабо вивчена. Поки що відомий тільки один такий могильник в Ужгороді. На жаль, і цей могильник вчасно не був досліджений. Тепер його територія зруйнована кар'єром цегельно-черепичного заводу, що по вулиці Фізкультурній. Першовідкривач могильника Ф. М. Потушняк і не підозрював, що збережені ним матеріали і спостереження стануть єдиними джерелами для відтворення ритуалу поховання унікального безкурганного тілопального могильника в цьому слов'янському районі. Як вдалося встановити вченому, основним ритуалом поховання було трупопалення, яке здійснювалося на місці поховання. Залишки кремації у вигляді спалених кісток і попелу засипали в урни і закопували у неглибокі ями. Урнами служили баночної форми горщики з прямим вінчиком, відомі в археологічній науці як урни празького типу. Цікавою виявилася і друга знайдена тут урна. Вона на плечиках мала пробитий «отвір для душі». Цей звичай, як свідчать археологічні дані, був поширений і на інших слов'янських землях. Подібну урну виявив і чеський археолог Я. Ейснер на могильнику в Девінській Новій Всі у Словаччині. Виявлені урни празького типу на безкурганному могильнику в Ужгороді — це поки що поодинокі знахідки такого типу у Верхньому Потиссі. Вони датуються VI—VII ст. н. е. і зв'язуються з появою перших слов'ян на Закарпатті.

Друга група поховальних пам'яток представлена *курганними могильниками з трупоспаленням*. Це найбільш численна група слов'янських пам'яток, яка збереглася подекуди по сьогоднішній день і яка існувала від VII до IX ст. Наявність більшої кількості археологічних даних дозволяє детальніше зупинитись на характеристиці ритуалу поховання цієї групи пам'яток.

Курганні могильники, як правило, розміщені на рівнині, поблизу поселень. Вони розташовані в основному на підвищених місцях, недалеко від річок і потічків, у лісах і на лугах. Добрий стан переважної більшості курганних могильників до початку XX ст. пояснюється, очевидно, двома причинами: по-перше, достатньою кількістю цілих земель, по-друге, живучістю традицій оберігати священні місця поховання предків.

Якщо характеризувати курганні могильники Верхнього Потисся взагалі, то можна привести загальні дані про площу і кількість курганів на могильниках. Могильники займають площу від 1 до 3 га, на якій розміщувалося від 25 до 60 курганів. Висота збережених курганів над сучасною поверхнею досягає 0,2—0,9 м, діаметр 5—15 м. В основному всі кургани округлої в плані форми. Інколи трапляються один-два кургани овальної форми. Біля жодного кургану не було виявлено ровиків. Це свідчить про спорудження їх з привізної глини. Крім глини, часто для спорудження курганного насипу використовувався пісок.

Нині у Верхньому Потиссі відомо 5 курганних могильників, які досліджені в результаті археологічних розкопок. Це могильники в Краловському Холмці, Стреді над Бодрогом, Топольовці у Східно-Словацькому краї ЧССР і могильники в селах Червеневи та Зняцеві Мукачівського району Закарпатської області.

Могильник біля Червенева розташований в молодому дубовому лісі урочища Козуптово. Курганна група займає площу приблизно 210×136 м, на якій без всякої

системи було близько 40 курганів. Кургани знаходяться в місцевості, густо зарослій кущами, й тому їх важко було підрахувати.

У 30-х роках ХХ ст. першовідкривач Й. Янкович нарахував тут 22 кургани, К. В. Бернякович в 50-х роках зафіксував 25 курганів. За нашими підрахунками курганна група спочатку складалася з 40 курганів.

Могильник розміщений на рівнині. Урочище Козуптово весною часто заливається паводками. Якщо уважно придивитись, то можна помітити, що могильник знаходиться на дещо підвищеній місцевості. З північно-східного боку тепер протікає потічок, який у засушливі роки висихає. Більшість курганів округлої форми, але трапляються кілька продовгуватих. Діаметр курганів коливається від 6 до 13 м, максимальна висота 0,6 м над сучасною поверхнею. На кількох курганах ростуть великі дуби, інші сильно заросли чагарниками.

З часу відкриття могильник неодноразово досліджувався. Ним цікавився Й. Янкович, який в 1932 р. розкопав 3, а в 1938 — 10 курганів. Ф. М. Потушняк дослідив один курган. Продовжили розкопки курганного могильника і автори цієї книги. В 1961 і 1963 рр. ними було досліджено 5 курганів. Після аналізу всіх археологічних даних стало можливим визначення етнічної приналежності і часу існування могильника, а також встановлення ритуалу поховання і вірування тих, що залишили цю важливу пам'ятку життя і смерті.

Другий курганний могильник розташований в околиці села Зняцева Мукачівського району. За зовнішнім виглядом і характером розташування курганів могильник відрізняється від попереднього, хоч віддаль між ними по прямій лінії не перевищує 3 км. Могильник складається з двох груп курганів: першої групи, яка лежить ближче до села Зняцева, і другої — ближче до села Драгині. Як перша, так і друга група тягнуться по правому і лівому берегах річки Мертвецької (Старої)

близько 4 км. Кургани групуються по 3—4 і в основному стоять на відстані 10—15 м від русла річки. Всі вони округлої форми, діаметром від 7 до 15 м, висота їх над сучасною поверхнею 0,4—0,9 м.

Могильник був відкритий в кінці XIX ст. Т. Легоцьким, який виявив тут 91 курган. У 1896 р. Т. Легоцький розкопав 4 кургани, але про наслідки розкопок повідомив дуже коротко, вказавши тільки, що ним були знайдені «рештки деревного вугілля, попіл і грубі фрагменти кераміки». Розвідувальні розкопки тут проводив Інститут суспільних наук АН УРСР в 1960 р. Розкопки могильника продовжила в 1961 р. Об'єднана експедиція Ужгородського університету і Закарпатського краєзнавчого музею, дослідивши 2 і в 1962 р.— 3 кургани. Розкопки проводилися на другій, південнішій групі, що розташована ближче до села Драгині.

На курганних могильниках Верхнього Потисся VII—IX ст. засвідчено виключно тілопальний ритуал поховання. Однією з характерних рис цього ритуалу було спалювання тіла померлого на стороні. Кремація покійника, як вдалося встановити, здійснювалася на спеціально відведеному місці, яке, звичайно, знаходилося поблизу могильника. Ми почали його відшукувати. Воно було виявлене на віддалі 150 м на захід від могильника в Червеневі. Його можна вважати за своєрідний крематорій. На жаль, цей крематорій повністю дослідити не вдалося. Він нині знаходиться під кореневищами великих дубів.

Спираючись на дані досліджень, можна відтворити давній ритуал поховання. Після закінчення кремації покійника прах переносили на місце майбутньої могили. На основі даних розкопок можна вирізнити кілька способів поховання залишків кремації. Найбільш поширеним способом було перенесення решток кремації — попіл, вуглинка, перепалені людські кістки — на місце поховання. Але часто залишали для поховання лише

очищені від попелу і вугілля людські кістки. Виявлено також перенесення тліючих залишків кострища, свідченням чого є сліди слабого обпалення ґрунту на підкурганій площі. Поховання у вигляді вугликів, попелу і поодиноких людських кісток іноді складали в земляних насипах окремі шари, товщина яких 0,3—0,5 м.

В окремих випадках залишки кострища виявлені на різних глибинах насипу кургану. Це свідчить, що вони закладені в насип під час його спорудження. Такі поховання часто розміщалися гніздами по два-три. Крім цього, у кургані № 3 в Червенові і кургані № 3 в Крадовському Холмці (ЧССР) виявлені сліди вогнищ. Ці вогнища займали невеликі площі розмірами від 0,5 до 0,7 м і були предствалені тонким шаром обпаленої землі, на якій знаходився шар попелу і деревного вугілля. На місці вогнища і біля нього лишилось скупчення уламків від 2—3 горщиків. Невелика площа вогнища і слабо обпалена глина, очевидно, свідчать, що це були обрядові вогнища, які запалювали з ритуальною метою, а також, щоб приготувати їжу для виконання тризни. Отже, слов'янські племена Закарпаття, подібно до своїх одноплемінників на інших слов'янських землях, вірували в очисну силу вогню. З цією метою вони спалювали тіло померлого і розкладали ритуальне багаття під час обряду поховання.

Сам спосіб поховання у давніх слов'ян Закарпаття став досить складним громадським церемоніалом, зі своїми, тільки йому властивими ритуальними деталями. Так, наприклад, спалені кістки ховали в різний спосіб: зсипали в урну, в ямку або залишали чи згортали на поверхні давнього горизонту. Чому, з яких причин — соціальних чи ідеологічних — хоронили їх по-різному, це питання залишається відкритим.

В залежності від способу поховання залишків кремації, вчені вирізняють три основні типи похоронного ритуалу: урновий, ямковий і на горизонті.

Поховання на горизонті. Цей спосіб поховання передбачає перенесення залишків кремації на місце, де буде споруджуватися ґрунтовий насип. Залишки кремації розкидали на широкій підкурганній площі, чи зсипали на купки. Потім над ними споруджувався насип. Іноді на купках було засвідчено від 1,5 до 2,6 кг перепалених людських кісток. Як правило, купки зі спаленими кістками розташовувалися в південній частині кургану.

Урновий тип поховання. При цьому способі поховання перебрані перепалені кістки зсипали в посудину-урну, яку ставили на давньому горизонті. Таких поховань в Закарпатті поки що виявлено небагато. Їх відкрив Т. Легоцький на Краловсько-Холмецькому могильнику (ЧССР) і Й. Янкович на Червенівському могильнику. Так, в одній із добре збережених урн з Червенівського могильника знаходилося 1005 г дбайливо перебраних людських кісток.

Ямковий тип поховання. Найбільш характерною ознакою цього типу похоронного ритуалу є те, що перепалені кістки небіжчика ставили в неглибокі ямки, вириті в давньому горизонті, над якими насипався глиняний насип.

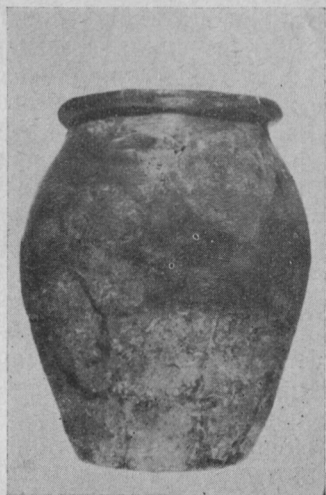
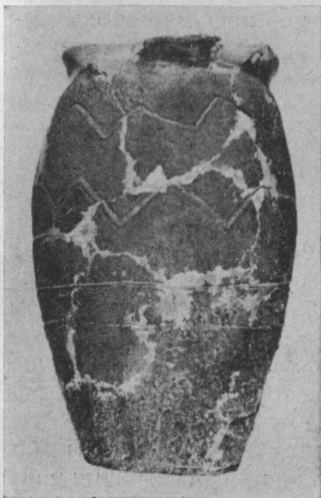
Трапляються на Закарпатті і кургани-кенотафи. Так, на могильнику Зняцеве-Драгиня розкопано два кургани, в яких не простежено будь-яких слідів поховання. На відміну від інших курганів, тут під курганным насипом виявлено сліди багаття у вигляді деревних вугликів, попелу і обпаленої до червоного кольору глини. Сліди вогнища займали досить значну площу, близько $\frac{1}{4}$ частини підкурганної площі. Незважаючи на ретельне обстеження, у кургані і поза курганным насипом слідів поховання не вдалося виявити.

Значить, споруджено ці кургани і розкладено вогнище на честь померлого на чужині, але з дотриманням усіх ритуалів.

Звичай споруджувати кенотафи був поширений у різні археологічні епохи. Він засвідчений і в культурі носіїв карпатських курганів. Так, на могильнику біля села Нижнього Струтина Івано-Франківської області виявлено два кургани-кенотафи, на могильнику у селі Трачі цієї ж області — один кенотаф. Кургани-кенотафи зустрічалися також на давньоруських пам'ятках Волині, в околиці Пскова на Гнездовському могильнику.

Як свідчать дані розкопок, в курганах з тілопальним обрядом поховання дуже рідко трапляються предмети побутового призначення. Це пояснюється тим, що покійника спалювали в одязі зі всіма прикрасами і побутовими предметами. Відсутність речей при такому поховальному ритуалі утруднює визначити стать небіжчика. Це вдається зробити тільки в тих випадках, коли в похованні збереглися предмети, що без сумніву належали тільки чоловікам або жінкам. Чоловічими прийнято вважати поховання, які вміщували залізні ножі, пряжки від поясів тощо, а жіночими — із пряслицями, підвісками. Фактично це і є весь асортимент предметних знахідок, виявлених в похованнях курганних тілопальних могильників Верхнього Потисся.

Поховання залишків кремації на давньому горизонті, в урнах, ямках і купках супроводжувалося певними ритуальними діями, зокрема навмисно розбивали посуд, уламки якого були засвідчені на різних глибинах земляного насипу. Розкопки засвідчили, що уламки від розбитих посудин кидали в насип під час його спорудження. Биття посуду, можливо, символізувало закінчення життя померлого на цьому світі. Ймовірно, що розбивали якраз той посуд, яким користувався небіжчик при житті. Вдалося встановити, що розбивали не одну посудину, а кілька, але вони, як правило, повністю не попадали в курганний насип. Частину уламків від посудин, очевидно, з ритуальною метою розкидали навколо місця поховання.

Поховальні урни з курганного могильника VII—IX ст. з с. Червенева.

Як свідчать дані розкопок, під час поховання відбувався ще один похоронний ритуал — тризна. Як уже зазначалося, кремація покійника проходила поза місцем поховання, і тому слідів багаття не зустрічаємо під курганним насипом, крім тих, які, на нашу думку, були зв'язані з віруванням в очисну силу вогню і готуванням їжі для тризни. Про цей звичай є згадка в латинських джерелах, що розповідають про поховання гуннського вождя Аттілі. Давній звичай влаштовувати поминки на могилі померлого у деяких слов'янських народів живе й понині. На Україні цей звичай приурочений до релігійного свята пасхи, коли рідні померлих збираються на кладовищі і прямо на могилі влаштовують поминки. В гірських районах Закарпаття донедавна у хаті, де лежить покійник, відбувалися ігрища, так звані «ло-

патки», а після похорон рідні померлого влаштовували гостину-поминки за померлим. Таким чином, поминки, які збереглися донині, мають древнє коріння.

Вивчаючи матеріали розкопок, ми прийшли до висновку, що між типами поховань і ступенем спалення покійника існує певний зв'язок. Так, наприклад, якщо залишки кремації клали в урни чи зсипали на купки, то ступінь спалення був меншим. При цьому кістки ретельно очищали від попелу і деревного вугілля. При такому ступені кремації інколи стає можливим вирізнити окремі кістки і з'ясувати, з якої частини кістяка вони походять.

Сильний ступінь кремації застосовували при похованні на горизонті. Звичайно, ці спостереження вимагають дальших підтверджень.

Поховання під курганним насипом на Закарпатті має свої глибокі традиції. Він засвідчений на могильнику VI—IV ст. до н. е. в селах Куштановиці Мукачівського, Арданові, Білках Іршавського, Голубиному Свалявського районів. Це були підкургани поховання з трупоспаленням в урнах, ямках або на давньому горизонті. Усі згадані деталі похоронного ритуалу мали місце також на могильнику культури карпатських курганів Іза I Хустського району, хоч, правда, ці поховання пізніші приблизно на чотири-п'ять століть.

Могильник Іза II, що датується приблизно рубежем н. е., займає в хронологічному відношенні проміжне місце між куштановицькою культурою і культурою карпатських курганів. Тут простежені основні риси похоронного ритуалу, характерні для курганних могильників другої половини I тис. н. е. Порівнюючи характер поховання куштановицьких могильників і могильників типу карпатських курганів з особливостями поховання другої половини I тис. н. е., знаходимо не тільки спільні риси, але й деякі суттєві відмінності між ними. Якщо для перших двох груп поховальних пам'яток характерною

є кремація покійника на місці поховання, то для ритуалу поховання під курганним насипом другої половини I тис. н. е. характерна кремація на стороні. Значить, одна із ознак похоронного ритуалу — місце здійснення кремації — на могильниках різного часу є відмінною. І хоч ритуал поховання і вірування належить до найбільш сталих і малозмінних етнічних ознак племен і народів у всі епохи, ще немає підстав говорити про безперервне життя одного і того ж населення на Закарпатті від ранньозалізного віку (VI—IV ст. до н. е.) до другої половини I тис. н. е. Але, співставляючи дані археологічних розкопок, вже можна до деякої міри накреслити історію давнього населення Закарпаття.

Ритуал поховання, що включає кремацію покійника на стороні й поховання останків під курганним насипом (в урнах, ямках і на горизонті), в другій половині I тис. н. е. був поширений на всіх слов'янських землях. Він є яскравим свідченням існуючої етнічної єдності слов'ян до їхнього поділу на східну, західну і південну групи.

ДАВНЄ ЗЕМЛЕРОБСТВО

Наявність поселень у найбільш придатних для землеробства місцевостях Закарпаття свідчить про те, що основою економічного життя давнього слов'янського населення було землеробство, яке протягом другої половини I тис. н. е. зазнало ряду історичних змін. В цей період удосконалюється орне знаряддя, розраховане не тільки на розпушування ґрунту, але частково і на перевертання пластів. Широкого розвитку набуло також скотарство.

Всі виявлені поселення, як правило, розташовані в зручних для землеробства місцях, де є поля й пасовиська. На Закарпатті такі землі знаходилися на рівни-

ні, яка починається від останніх відрогів Карпат і далі переходить у Велику Тисо-Дунайську низовину; а також у вузьких родючих долинах гірських річок, а пізніше — в XI—XIII ст. — оброблялися вже землі на плато пологих гірок. Звичайно слов'янські поселення, розташовані на рівнині, знаходилися у природно укріпленій місцевості, і археологічні матеріали засвідчили їхню довготривалість. Основні галузі господарства жителів цих поселень — землеробство і скотарство. Про це свідчать знахідки сільськогосподарських знарядь, виявлених не тільки на Закарпатті, але також і в Східній Словаччині. Слід відмітити, що сільськогосподарські знаряддя на всіх слов'янських землях належать до досить рідкісних знахідок, і тому вони є важливими речовими джерелами для характеристики стану землеробства. Про користування ралом і плугом свідчать знахідки лемешів і чересел. Досі на території Закарпаття і Східної Словаччини відомі тільки два примірники чересел і чотири — лемешів. Чересла були виявлені Т. Легоцьким у 1878 р. в Задільській долині Кошицького округу Східно-Словацького краю ЧССР, лемеші — в селі Федорові (нині складова частина села Петрова) на Виноградівщині, у Задільській долині, у селах Чингові, Гнойному Східно-Словацького краю. Великий скарб кіс і серпів виявлений восени 1935 р. в селі Брестові на Свалявщині (нині Мукачівський район) в урочищі Брекест. Тут під великим каменем було знайдено 12 кіс і три серпи. Дві коси відомі з села Верхньої Визниці на Мукачівщині. Ці знаряддя для збирання врожаю характеризують рівень землеробства давніх слов'ян. Поодинокі знахідки серпів, вівчарських ножиць були виявлені на поселеннях в Зняцеві, Червеневі, Бучі, Холмоку та ін.

Уже нині можемо говорити, що Закарпаття в другій половині I тис. досить густо було заселене слов'янами. А тривале життя людей на одних і тих же місцях було можливим лише тоді, коли головну галузь

господарства становило землеробство, яке в той час було на досить високому рівні. Землеробство забезпечувало постійне джерело існування. Воно базувалося також на розведенні худоби і деяких побічних промислах.

Крім сільськогосподарських знарядь виробництва, на слов'янських поселеннях Закарпаття виявлено також знаряддя для переробки продуктів землеробства. Сюди у першу чергу відносяться жорна, знайдені на поселеннях в Ужгороді на Радванці, в селах Червеневі, Холмоку, Бучі. Жорна, як і в інших слов'янських землях, складаються з двох округлих каменів. Вони мало чим відрізняються від жорен, якими ще донедавна користувалося гірське населення Закарпаття.

Значні зміни в системі землеробства настали після застосування плуга. Історичні джерела свідчать, що на території Давньої Русі й середньовічної Західної Європи процес розвитку землеробських знарядь праці був аналогічний. До другої половини X ст. відносяться згадки про плуг і в західноєвропейських історичних джерелах, і в давньоруському літописі.

Знахідки чересел (Заділ) і лемешів (Федорове, Заділ, Чингов, Гюйне, Верхнє Потисся) є незаперечним доказом існування плуга. На основі археологічних даних, які є в нашому розпорядженні, доведено, що застосування плуга в Закарпатті відноситься до кінця IX — початку X ст. Саме до цього часу історики відносять розвиток феодального землеволодіння і виникнення давньоруської держави — Київської Русі, до складу якої входило і Закарпаття.

Крім землеробських знарядь, якими користувалися за допомогою тяглової сили, у Верхньому Потиссі існували для обробітку ґрунту різні види ручних знарядь. Поки що засвідчені тільки мотика і заступ. Мотика була знайдена в Сміжанах (Східна Словаччина), заступ — у Мукачеві. Значення їх для землеробства не менше, ніж орних знарядь. У гірських районах Закар-

паття вони були чи не основними землеробськими знаряддями. І тому не дивно, що мотика знайдена саме на поселенні в Сміжанах, яке розташоване на висоті 650 м над рівнем моря.

Про форму заступа можна судити на основі знахідки в Мукачеві. Це була дерев'яна лопата, робочі краї якої окуті залізом. Заступ, як правило, використовувався в городніх роботах. Ним перекопували землю на малих ділянках, очевидно, присадибних.

Наявність на Закарпатті великої кількості глинистих, важких, насичених вологістю ґрунтів змушувала людей застосовувати короткі періоди «відпочинку» орних полів. Для цієї системи землеробства, так званої перелогової, необхідні були великі площі землі, придатної для обробітку. Така система сприяла також відновленню родючості ґрунту. В VI—VIII ст. у зв'язку з невеликою кількістю населення, очевидно, перелогова система застосовувалася в низинних районах Закарпаття і була панівною формою у землеробстві. Згодом, в наступних століттях, зі збільшенням чисельності населення і зменшенням кількості незайманих угідь така форма обробітку землі значно скорочується. Цьому сприяли також соціальні й політичні зміни, які відбулися в тодішньому суспільстві, а саме: виникнення феодалізму і приватного землеволодіння.

Природні умови Закарпаття змушували населення відшукувати нові родючі землі. Для цього застосовувалася система вирубного землеробства, яка вважається однією з найбільш ранніх форм землеробства у народів, що жили в умовах лісового ландшафту. У ті часи зона лісів на Закарпатті проходила значно південніше: на рівнині аж до другої половини XIX ст. густо росли дубові ліси. Вирубна система ще донедавна застосовувалася в гірських районах Закарпаття та Східної Словаччини. Розчистка і спалювання лісу не тільки давали нові ділянки орних полів, але й забезпечували високу

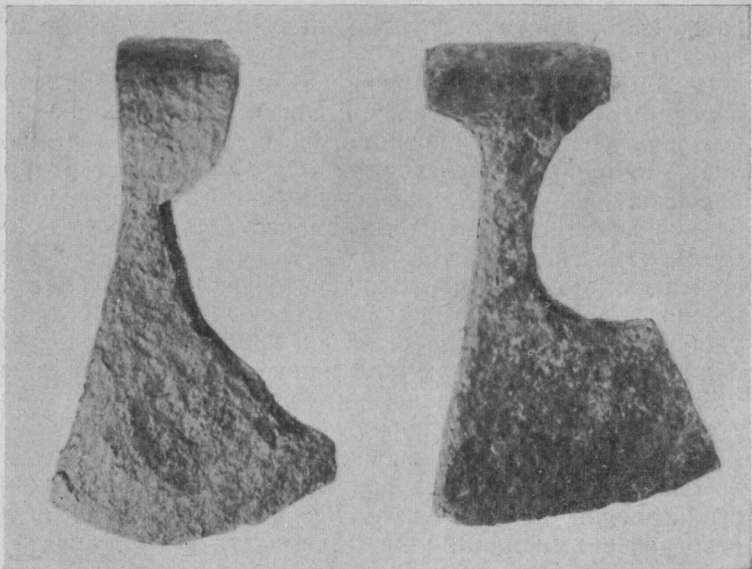
врожайність лісових ґрунтів завдяки попелу та перегною від залишків рослин.

Безумовно, ліс теж відігравав значну роль в господарській діяльності населення Закарпаття. Селища, як правило, розташовувалися поміж острівками листяних лісів. Ліс використовувався для будування жител, господарських споруд, а також як паливний матеріал і сировина для виготовлення господарських знарядь та побутових речей. Крім того, в засушливі роки ліс давав корми для худоби, листя використовувалося як підстилковий матеріал, що згодом перетворювався в гній, яким удобрювали землю. Лісові ягоди, гриби тощо доповнювали їжу селищного люду. Широко використовувалися вільшаник і ліщина, з гілок яких випліталися стіни житлових і господарських споруд.

Твердження окремих вчених, що вирубна і перелогова системи землеробства породжують напівкочове життя населення, не підтверджується ні археологічними, ні етнографічними даними на Закарпатті. Досліджені поселення, городища, могильники свідчать про осіле і довготривале життя на одних і тих же місцях.

Вирубна і перелогова системи землеробства передбачали тимчасову експлуатацію ділянок, тому вимагали великих вільних незайманих площ. Потреба у збільшенні посівних площ при зменшенні вільних, придатних для землеробства ділянок призвела до того, що вже при перелоговій системі доводилося все частіше повертатися до використаних раніше ділянок. Період відпочинку ґрунту з часом все більше скорочувався. В умовах Закарпаття нестача землі в низинних районах компенсувалася за рахунок незайманих земель у вузьких річкових долинах і на гірських плато. Згодом тут виникають нові селища, які на основі археологічних досліджень датуються XI—XIII ст.

У низинній місцевості Закарпаття поліпшення обробітку ґрунту в XI ст. приводить до скорочення відпо-

Давньослов'янські залізні сокири.

чинку ділянки і зрівняння його з періодом користування, що призводить до виникнення двопільної системи землеробства. Двопільна система характеризується поділом землі на дві частини: на ту, яка ореться, і на ту, що відпочиває. Двопільна система була більш продуктивною, порівняно з перелоговою. Поля, що оброблялися недавно, було легше готувати для посівів, ніж ті, що знаходилися у довготривалому перелозі. Двопільна система сприяла інтенсивності землеробства і підвищувала продуктивність і врожайність полів.

Новий етап у розвитку землеробства настав з переходом від двопільної до трипільної системи сівозмін. Скорочення періоду відпочинку певних ділянок і про-

довження періоду їх експлуатації при вирощуванні озимих і ярих культур в одних і тих самих господарствах, природно, привело до розподілу оброблюваних земель на три групи: одна з них була під озиминою, друга — під яриною і третя — під паром. Щорічне чергування цих трьох груп характеризує трипільну систему сівозмін.

На жаль, поки що археологи не мають даних про злаки, які вирощувалися хліборобами Закарпаття. Але, опираючись на матеріали досліджень територій Східної і Центральної Європи, де були однотипні землеробські системи, можна з достовірністю говорити, що населення Закарпаття сіяло пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо. З бобових культур вирощували горох, вику, сочевицю. Розводили технічні — льон, коноплю і городні культури — капусту, буряки, цибулю, часник та ін.

З археологічних розкопок відомі і знаряддя для збирання врожаю. Це залізні серпи і коси. Форма серпів, винайдена на рубежі нашої ери, мало чим змінилася протягом I тис. н. е. і навіть в наш час. На Закарпатті виявлено серпи із скарбу в селі Брестові і на поселенні біля Берегова (Буча). Довжина їх по прямій лінії між п'яткою і кінцем леза коливається від 24,5 до 27,8 см, ширина леза — від 2,1 до 2,9 см. Серпами збирали озимі й переважно більшість ярих хлібів. Очевидно, серп був знаряддям переважно жіночим. У давньоруських курганах серпи майже завжди супроводжували жіночі поховання.

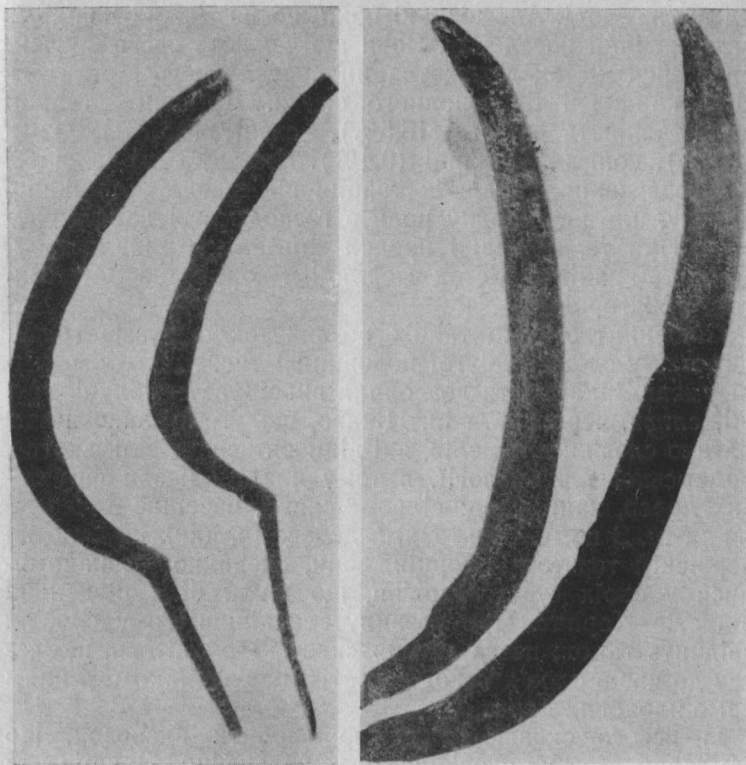
Другим знаряддям для збирання врожаю була коса. На Закарпатті коси виявлені у двох місцях: у селі Брестові — 8 і Великій Визниці Мукачівського району — 2 коси. Ці коси нагадували серп з малим вигином леза. Лезо такої коси в середній частині майже пряме і поволі загинається на кінці, переходячи в п'ятку. Середня величина кіс із Брестова по прямій становить від 25 до 43 см, ширина леза — 2,5—3,3 см. Для кріплення за-

лізної коси до кісся на п'ятці знаходиться клиноподібний виступ. Ні в одному випадку не знайдено кільця, яким коса кріпилася до кісся.

Безсумнівно, знаряддям для обмолоту зерна служив ціп, який, на жаль, до нас не дійшов. Як вважають вчені-етнографи, форма ціпа нічим не відрізнялася від тих ціпів, які дійшли до нас. Ціп складався з двох частин — ціпилна і бича. Ціпилно — довга дерев'яна ручка, до якої шкіряними шнурами прив'язувалася робоча частина — бич. Обмолочений ціпом хліб провіювали на вітрі, щоб очистити його від полови і соломи. Перед розмелом зерно висушували в глиняних жаровнях. Такі жаровні розміром 0,5×0,8 м виявлено на поселенні в Ужгороді на Радванці, у Холмоку, Дяковому. Готове провіяне і висушене зерно розмелювали в ручних жорнах. Жорна складалися з верхнього і нижнього каменю. В середині верхнього каменя знаходився отвір, куди зсипали зерно. Уламки або й цілі жорна знайдені на всіх досліджуваних слов'янських поселеннях.

З технічних культур — льону і конопель — вироблялися волокно і олія. Пряли за допомогою дерев'яних веретен, на які насаджувалися глиняні грузила — пряслиця. Як на інших слов'янських землях, так і на Закарпатті, пряслиця виготовлялися різної форми і величини. Найпоширенішими були пряслиця біконічної і кулеподібної форми. Зустрічаються орнаментовані пряслиця. Виробництво тканини з конопель і льону, а можливо, і з вовни, було важливою галуззю домашнього ремесла.

Значну роль в господарському житті слов'янських племен Закарпаття відігравало скотарство. Культурний шар всіх досліджуваних поселень, як правило, вміщав значну кількість кісток домашніх і диких тварин. Вивчення кісткових матеріалів з поселення на Радванці показало, що 40,9% кісток належало свійським тваринам, а решта — диким. Такі ж приблизно дані були одержані й при дослідженні кісткових залишків з Замкової го-

Залізні коси і серпи, знайдені біля с. Брестова Мукачівського району.

ри в Ужгороді. Але ці дані поки що не можна поширювати на інші поселення. Вони ще чекають свого вивчення. Серед кісток диких тварин переважають кістки дикого кабана і благородного оленя. Домашніх тварин представляють бики (15,5%), свині (15,7%), кози (5,5%), коні (4%), вівці (0,4%). Вже ці дані свідчать, що розведення домашніх тварин відіграло, очевидно, велику, але не основну роль в господарстві давніх слов'ян. Про те, що наші предки займалися рибальством, свідчать знахідки кісток стерляді й коропа на Замковій горі в Ужгороді.

Садівництво було також розвинутою галуззю господарства у слов'ян другої половини I тис. н. е. Кліматичні умови Закарпаття дозволяли вирощувати яблуні, груші, сливи, черешні та ін. Цікаво, що угорці запозичили багато слов'янських слів, які відносяться до сільськогосподарської термінології, в тому числі і назви фруктових дерев, наприклад: сілво — слива, черешне — черешня та ін. З цими фруктовими деревами, яких не було на первісній території угорців, вони, очевидно, познайомилися у своїх сусідів-слов'ян, що жили біля південних відрогів Карпат. Про розвинуте садівництво у слов'ян свідчить також назва місяця «кветен» — квітень, що сягає до часів слов'янської єдності і пов'язана з цвітінням саме плодівих дерев.

Із всього сказаного можна зробити висновок, що землеробство у слов'янського населення Закарпаття VI—X ст. відіграло основну господарську роль поруч з скотарством, садівництвом, мисливством і рибальством. Такий рівень розвитку господарства у всіх народів був характерний в кінці існування первіснообщинного ладу і на початку формування класового суспільства. Порівняно високий рівень розвитку сільськогосподарства створив умови для накопичення лишків продуктів, зростання майнової і соціальної нерівності слов'янських племен Закарпаття.

З розвитком сільського господарства тісно пов'язаний і розвиток ремісничого виробництва, що є, за виразом В. І. Леніна, першою формою промисловості, що відривається від патріархального землеробства (Див.: Ленін В. І. Повне збір. тв., т. 3, с. 313).

ЛЮДИ ЧУДОДИЙНОГО РЕМЕСЛА

На Закарпатті виділення металургії з домашнього ремесла в самостійну галузь засвідчено ще на рубежі нашої ери у племен пізньолатенського часу. З цього періоду відоме поселення залізоробного виробництва біля села Нового Клинова Виноградівського району і поселення залізообробників-ковалів на горах Галіш і Ловачка в околиці Мукачева. За масштабами виробництва як перше, так і друге поселення належать до одних з найбільших в Середній Європі. Наявність таких центрів свідчить про достатню кількість необхідної сировини на території Закарпаття для добування заліза в ті часи. Це була так звана болотна руда. Болотна руда залягала неглибоко від поверхні землі, на дні боліт і озер. Вона вміщує в собі від 18 до 40% заліза. За своїми технологічними якостями залізо болотної руди належить до легковідновлювальних порід, і тому ця руда була найбільш придатною сировиною. Відновлення заліза із болотної руди починається при температурі всього 400°, а при 700—800° утворюється тістоподібне залізо. Цей процес не являє собою плавку заліза в прямому розумінні слова, тому що залізо ще не переходить в рідкий стан. Для цього необхідна температура біля 1500—1600°, досягнення якої було недоступним для древніх металургів.

Для повної характеристики технічного рівня залізоробного виробництва на Закарпатті в другій половині I тис. н. е. у нас поки що мало даних. Сліди залізороб-

ної справи у вигляді шматків кричного заліза, шлаків і сопел засвідчено під час розкопок поселення в Ужгороді на Радванці, в селах Червеневи, Зняцєві, Холмоку та на поселенні залізоробників у селі Дяковому Виноградівського району. На дяківському поселенні виявлено 97 горнів. За характером виробництва цей металургійний центр дуже нагадував виробництво заліза на рубежі н. е. Тут для добування заліза будували глиняну напівсферичну споруду, стінки якої виступали над поверхнею на 0,6—0,7 м. Дно такої споруди округле в плані, діаметром 0,45—0,7 м і, як правило, було заглиблене в материк на 0,2 м. Така споруда нагадувала солом'яний вулик. До початку плавки зверху споруди залишали отвір, через який послідовними шарами засипали деревне вугілля і болотну руду. Під час згоряння деревне вугілля, багате на вуглець, під впливом високої температури сполучалося з киснем і вивільняло з руди чисте залізо. Важке залізо опускалося в низ горна, а вище зосереджувалися легкі шлаки. Після згоряння вугілля з горна виймали кусок пористого заліза. Щоб очистити від шлаків, його проковували молотами на ковадлах. Таким способом одержане залізо в археологічній науці прийнято називати кричним, а його куски вагою в кілька кілограмів — крицями. Дяківське спеціалізоване поселення залізоробників, за всіма даними, виготовляло залізо не тільки для своїх потреб, а забезпечувало кричним залізом досить велику територію. Як видно з масштабів виробництва, залізоробники були звільнені від безпосередньої участі в обробітку землі, а займались виключно залізоробною справою, на вироби якої взамін одержували продукти землеробства чи тваринництва.

Археологічні дослідження Дяківського залізробного центру тільки розпочато. Очевидно, дальші дослідження поповнять наші відомості про давніх металургів Закарпаття.

Сліди залізодобування засвідчено на поселенні VII—IX ст. в Червеневі Мукачівського району. Тут виявлено яму, заглиблену в материк на 0,97 м, в якій знаходиться червонувата глина, насичена деревними вуглинками. На дні ями було кілька кусків криці, шлаків і фрагментів глиняного сопла — трубки. В іншому місці, на західній околиці поселення, близько до річки Вилі, виявлено напівземлянкову споруду, посередині якої знаходилося скупчення каменів зі слідами сильної дії вогню, а також велика кількість деревного вугілля. У цій напівземлянці знайдено біля десятка коржикоподібних кусків кричного заліза, шлаків і одне сопло. Навколо поселення, яке було розташоване в оточенні болотистої місцевості, звичайно знаходилася достатня кількість болотної руди. Глиняне сопло, куски криці виявлені також на поселенні VIII—IX ст. в Ужгороді на Радванці. За всіма даними, на цих поселеннях добували залізо у відкритих ямах. Такий спосіб одержання заліза засвідчений у В'ятській губернії (тепер Кіровська область РРФСР) навіть в середині XIX ст. Ямні горна в народі носили назву «вовчі ями».

Про дальший технічний прогрес у залізодобувній справі свідчать виявлені рештки печей-горнів. Вони являли собою складну споруду, яка мала спеціальний пристрій для нагнітання повітря у вигляді кількох глиняних трубок-сопел, з'єднаних з ковальським міхом. Через них повітря попадало в горн, прискорювало згоряння деревного вугілля і разом з тим підвищувало температуру в горні, що в свою чергу прискорювало вивільнення заліза з руди. Рештки такого горна-печі було виявлено в Ужгороді на Замковій горі, на городищі, яке датується кінцем IX—початком X ст. Тут майже квадратна основа печі була викладена великими каменями. Розміри основи печі становили 1,2×1 м. Простір поміж каменями був заповнений шлаком, вугіллям і глиняною зашлакованою обмазкою. Біля самої основи

Залізобробні горни з Дяківського поселення.

виявлено уламки двох глиняних сопел. Поміж шлаком знайдено невеличкий коржикоподібний шматок криці, діаметр якої 12 см, товщина — 3,5 см.

І нарешті, горн виявлений на поселенні XI—XIII ст. біля колишнього села Бучі (Берегове). Він знаходився в прямокутній землянці, заглибленій в материк на 1,47 м від сучасної поверхні. Цегляна основа горна мала округлу в плані форму розміром 1,4×1,4 м. Стінки горна були глиняні і нагадували форму зрізаного конуса. Горн, судячи по глибині землянки, був приблизно 1,5 м заввишки. Навколо нього виявлено купи деревного вугілля,

а всередині горна — шар залізного шлаку завтовшки біля 0,4 м.

Південно-західна частина землянки була заповнена збагаченою залізною болотною рудою, заздалегідь підготовленою для виплавки. Це була подрібнена червоноувата земляна порода, яка нагадувала сильно обпалену глину. В землянці знайдено десятки залізних цвяхів, ручку від відра, 6 цілих і кілька уламків ножів, шпори, гачки та багато інших залізних предметів, визначити призначення яких не вдалося.

Як свідчать археологічні дані, професія залізоробника в ранньослов'янський час включала в себе і професію коваля. Із криці у кузнях виготовляли різноманітні знаряддя праці і зброю. У ковальській справі використовувався міх для розігрівання заліза перед куванням, залізні ковадла, різноманітні молоти, щипці, зубила та інші інструменти, виготовлені з того ж кричного заліза. На жаль, на Закарпатті виявлено тільки два знаряддя в місті Берегові в 1895 р. Т. Легоцьким. Це невелике ковадло з загостреним кінцем для вбивання в дерево і ковальський клиновидний молот. Значно більше у нас даних про самі вироби, які виготовлялися ковалями з заліза. Найголовнішими з залізних знарядь були деревообробні (сокири, скобелі, долота) та для обробки землі і збору врожаю (лемеші, чересла, коси і серпи), ковальські (молоти, щипці, зубила). Особливо багато було залізної зброї — бойових сокир і списів, мечів і кинджалів, кольчуг і наконечників стріл, а також побутових речей — ножиць, цвяхів, оковок для відер, деталей кінської зброї тощо.

Важливу роль у розвитку землеробства Закарпаття відігравали сокири. Завдяки їм землеробство в краї поширилося у долини річок і гірські плато. Використовуючи сокиру, люди вирубували під посіви значні лісові ділянки. З допомогою сокири споруджували житла і господарські споруди. І, нарешті, сокиру в разі потреби

використовували як зброю. На Закарпатті сокири виявлені в Ужгороді, Берегові та в селах Великій Гараздівці (тепер Гараздівка), у Вузловому Берегівського району.

Де виявлена сокира в Ужгороді — невідомо. Її в свій час придбав Т. Легоцький. Сокира має продовгувате лезо, яке переходить у вістря. Обух округлий, потовщений, з отвором для рукоятки. Довжина сокири — 21 см, ширина — 3,6 см. Сокира з Великої Гараздівки була знайдена під час риття канави в 1890 р. разом з наконечником списа. Вважається, що ця сокира і спис походять з колишніх курганів, сліди яких залишилися ще й донині в цьому районі. Сокира ця має 20 см довжини, потовщений обух і округлий отвір для рукоятки. Максимальна ширина леза біля обуха — 2 см, біля вістря — 4 см. Вага сокири — 560 г. В Закарпатському краєзнавчому музеї зберігається сокира з села Вузлогого. Вона має округлий потовщений обух і вузьке чотиригранне лезо. Ширина леза біля обуха — 2 см, біля вістря — 3,8 см. Загальна довжина сокири — 19 см. Сокира з Берегова виявлена випадково під час земляних робіт. Вона нагадує тесло з товстим чотиригранним обухом, від якого виходить широке плескувате лезо.

Ножі належать до найбільш поширених залізних знахідок на поселеннях і в могильниках. Для другої половини I тис. н. е. характерні невеликі ножі з прямою спинкою і черенком. Загальна довжина їх коливається в межах 12—19 см, з шириною леза 1,5—3 см. Крім цього типу, в окремих випадках були виявлені ножі, на черенках яких помітні отвори для кріплення кістяних чи дерев'яних накладок, а також складні ножі і ножі без черенків, у яких кріплення до руків'я здійснювалося з допомогою спіралевидного потовщення.

Ножі з прямою спинкою були виявлені на всіх відомих слов'янських поселеннях: в Ужгороді на Радванці, Червенеї, Зняцеві, Холмоку, Бучі та ін., а також в кур-

ганах в Червенеї. Ніж з черенком, на якому є три отвори для кріплення дерев'яних чи кістяних накладок, був виявлений Т. Легоцьким в Берегові в 1890 р. під час розвідкових розкопок на березі річки Верке. Знайдений ніж мав пряме лезо. Довжина його дорівнювала 14 см. Тут же виявлений ніж з кістяною рукояткою. Він складався з двох частин: із леза клиноподібної форми з отвором для кріплення та кістяної рукоятки з жолобком. Довжина леза — 10 см, ширина 3 см.

Археологічні дані, на основі яких можна характеризувати зброю слов'ян Закарпаття, нечисленні і неповні. Ті знахідки, що засвідчені в літературі, здебільшого випадкові, і відомості про умови їх знаходження уривчасті і не завжди достовірні. На Закарпатті виявлені залізні мечі, бойові сокири, наконечники списів і стріл, а також захисне спорядження — шоломи і кольчуги. Виявлена зброя в основному датується IX—XI ст.

У кінці XIX ст. в центрі міста Мукачева під час риття котловану на глибині 1,5 м був знайдений двосічний меч з рівним лезом і коротким плоским черенком. Довжина його — 70 см. Біля меча знаходилися розкидані кістки і грубувата посудина з хвилястим орнаментом. Відомий чеський славіст Я. Ейснер визначив цю знахідку як поховання слов'янського воїна і датував її кінцем IX ст.

У 1883 р. недалеко від села Шоломонового на Ужгородщині (тепер Соломонове) був розкопаний курган. Біля кістяків вершника і коня були знайдені такі речі: двосічний меч з перехрестям і набалдашником, кілька листоподібних стріл, лезо ножа, два стремена, бронзовий перстень, кілька пряжок і деталей від сідла, плоска, півмісяцевої форми підкова з трьома отворами для цвяхів. При визначенні етнічної належності воїна думки вчених розійшлись. Угорський вчений Й. Гампел датував меч XI—XII ст. і вважав, що це поховання угорського воїна. Я. Ейснер не погоджувався з таким

датуванням. Посилаючись на тип стремен і стріл, він визначив меч як слов'янський IX—X ст. Подібні мечі виявлені на території Чехословаччини в кількох місцях.

В околиці села Арданова на Іршавщині був знайдений меч з двосічним клинком. Клинок меча від рукоятки відділений перехрестям. Довжина меча 81,6 см, ширина клинка — 4,8 см. Я. Ейснер датував цей меч середньою добою городищ (800—950 рр. н. е.).

В 1932 р. у селі Верхній Визниці на Мукачівщині в підніжжі гори Брдо був знайдений меч разом з двома косами. Він мав прямий двосічний клинок, який в задній частині переходить в округлий стержень для надягання рукоятки. Вздовж клина тягнуться два жолобки. Загальна довжина меча 69,5 см, з якої на клинок припадає 63 см. Зважаючи на тип кіс-горбуш, знайдених разом з мечем, його можна датувати XI—XII ст.

У селі Великих Лучках на Мукачівщині знайдено меч, який у 1875 р. був переданий Т. Легоцькому. Це був двосічний меч з плоским клинком, загальна довжина меча — 81 см. До рукоятки він кріпився за допомогою округлого стержня.

Наконечники списів виявлені тільки в двох місцях: у селах Великій Гараздівці на Берегівщині і Малій Копані на Виноградівщині. Наконечник з Великої Гараздівки був знайдений під час осушувальних робіт при ритті каналу. Виготовлений він з чотиригранного дроту діаметром 1,25 см. В задньому кінці наконечник переходить у втулку діаметром 3 см, на якій знаходяться два отвори для кріплення до дерев'яного держака. Загальна довжина наконечника 66 см, з якої на втулку припадає 9 см. Наконечник списа з Малої Копані має широке плоске перо, що в задній частині переходить у втулку. Загальна довжина наконечника 53 см, з якої на втулку припадає 17 см. По боках втулка має крилоподібні виступи. Аналогічні наконечники списів на за-

хіднослов'янських землях датуються старшою добою городищ (600—800 рр. н. е.). На городищі в Малій Копані виявлено ще три вістря списів невеликого розміру.

Наконечники стріл знайдені тільки на трьох поселеннях: в Ужгороді на Радванці — 3, в Зняцеві — 1, в Чепі — і наконечник.

Захисне озброєння представлено фрагментами шолома і кольчуги. В 1930 р. на городищі в Малій Копані знайдено дещо пошкоджений шолом. Він був виготовлений за формою голови з залізної пластини, товщина якої 2—3 мм. Його розміри по довшій осі — 22 см, по коротшій — 15 см в діаметрі.

На цьому ж городищі виявлені також залишки кольчуги у вигляді груди сплавленого заліза. Незважаючи на сильне пошкодження кольчуги, вдалося вирізнити десятки кілець продовгуватої форми, діаметром 1,2—1,4 см. Все свідчить про те, що кольчуга побувала в сильному вогні. Можливо, кольчуга і шолом належали одному і тому ж слов'янському воїнові.

Отже, на основі цих археологічних матеріалів можна зробити висновок, що слов'янські племена Закарпаття в другій половині I тис. н. е. мали свою військову організацію і зброю, характерну для всіх слов'ян цього часу. Слов'янський воїн був озброєний важким двосічним мечем, луком із стрілами, дротиком. Для захисту тіла використовували щит, кольчугу і шолом.

На поселеннях, могильниках і при випадкових знахідках були виявлені ювелірні вироби. Вони представлені пряжками, браслетами, підвісками, гудзиками, фігурними бляшками тощо.

Найдавніші пряжки виявлені в могильниках. В одному із курганів Червенівського могильника були знайдені дві бронзові пряжки: одна більша, друга менша за розмірами. Більша пряжка має симетрично розташовані три гранчасті втулки, які завершуються винтоподібними кінцями. Пряжка виготовлена з тонкого брон-

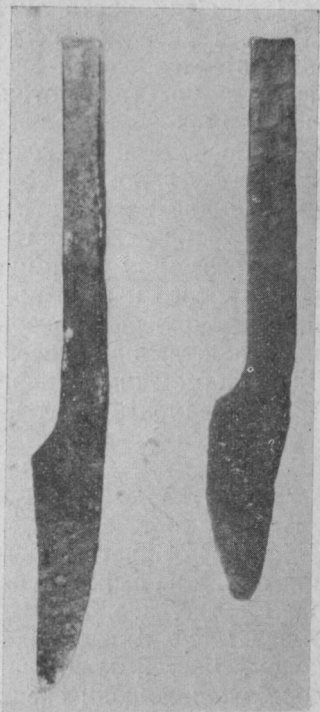
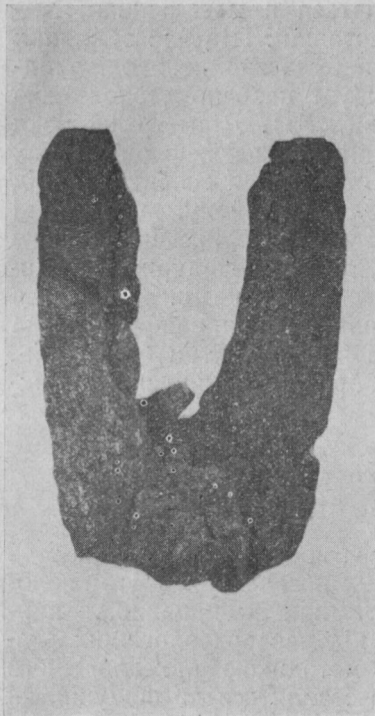

зовго листа способом випуклого тиснення. Розмір пряжки — 3,7 см. Менша пряжка аналогічна за формою, розмір її — 2,2 см. Подібні пряжки на слов'янських землях датуються VI—IX ст. На Замковій горі в Ужгороді виявлена пряжка пізнішого часу. Її форма нагадує букву «Ф». Пряжка виготовлена з гранчастого бронзового дроту. Середня рамка в нижній частині розширена, і на ній виступає стержень з головкою. Довжина пряжки по середній рамці 3 см, а по опуклих рамках — 4 см.

Цікава за формою залізна пряжка з Берегова, яка складається з двох частин: власне пряжки і щитка, до якого вона прикріплена. Довжина пряжки — 7 см, ширина 4 см, в центрі її укріплений язичок. Довжина щитка 10 см. Пряжка до щитка прикріплена трьома заклепками. У Берегові виявлена також залізна дужка пряжки напівовальної форми.

Всі відомі давньослов'янські браслети походять з випадкових знахідок. В Ужгороді знайдений браслет овальної форми, кінці якого поволі звужуються. Зовнішня поверхня браслета інкрустована сріблом. Діаметр браслета по ширшій осі — 7,6 см. З Ужгородського району походить уламок пустотілого бронзового браслета зі змієвидною головкою.

Підвіски прийнято вважати за жіночі прикраси. З Ужгорода відома посріблена підвіска, що складається з кільця і прикріпленої до нього гронавидної підвіски. На самому кільці, по два з кожного боку, розташовані гнізда з п'яти зерен. Загальна довжина підвіски — 4,5 см. Подібні підвіски відомі з Токайського скарбу, де були також золоті візантійські монети імператора Романа I Лакапина (920—944 рр.). Гроноподібна підвіска більш простої форми, без зерен, виявлена в Ужгороді на Замковій горі. Вона складається з тонкого кільця і власне підвіски з продовгуватим потовщенням у центральній частині. Довжина підвіски з кільцем становить 2,8 см.

Залізни чересла (праворуч) та окуття заступа з слов'янських поселень.

Такі підвіски часто зустрічаються в могильниках Х—ХІІ ст. в Тисо-Дунайській улоговині. Під час земляних робіт в Ужгороді на Радванці було знайдено одну підвіску, яку в археологічній науці названо есоподібною (за формою латинської букви «S»). Діаметр підвіски 2 см. Есоподібні підвіски поширені на всіх слов'янських землях і датуються Х—ХІІ ст. З інших прикрас слід назвати два персні з Ужгорода та району, виготовлені з дроту, товщина якого 3—4 мм. Перший перстень — закритого типу (суцільний), другий — відкритого. Кінці відкритого персня прикрашені завитками. З Берегова відома округла бронзова бляшка, прикрашена двома рядами штампів, а всередині витиснуті три букви «S». Один уламок пластинчастого браслета виявлений в Ужгороді в районі Галагов.

ГОНЧАРНА СПРАВА

Сліди керамічного виробництва постійно супроводжують археолога на всіх слов'янських поселеннях другої половини I тис. н. е. Уламки кераміки, як правило, є найбільш масовими знахідками під час археологічних розкопок. Інколи необізнані з методикою археологічного дослідження люди скептично ставляться до пошуків, як їм здається, нікому непотрібних уламків посудин. Насправді ж уламки посудин й інші керамічні вироби являються одними з найважливіших археологічних джерел, які можуть багато розповісти спеціалісту-археологу. Так, знаючи, що керамічні вироби в різні епохи, в різних народів, і на різних територіях виготовлялися по-різному, археолог на основі всебічного вивчення керамічного посуду одержує відомості про соціально-економічне життя поселенців, технічний рівень гончарського виробництва, час виготовлення посуду, територію поширення, визначає етнічну приналежність поселенців.

Дане положення актуальне і при вивченні слов'янської кераміки Закарпаття у згадуваний час.

Гончарська глина, придатна для виготовлення посуду, була в достатній кількості на території Закарпаття. У другій половині I тис. н. е. у слов'янських племен Закарпаття була своєрідна технологія виробництва кераміки. Для того, щоб приступити до формування посуду ручним чи кружальним способом, необхідно було заздалегідь підготувати сировину — глину. Глину змочували і ретельно перемішували. До перемішаної глини в залежності від жирності добавляли домішки товченого каменю, так званої жорстви, товченої старої кераміки — шамоту, січеної соломи чи інших трав, крупно- і дрібнозернистого піску, інколи слюди. В залежності від складу тіста серед слов'янської кераміки Закарпаття виділяються три види:

1) кераміка, в тісті якої є домішки жорстви, шамоту, а також соломи чи інших рослин;

2) кераміка з домішками крупно- і дрібнозернистого піску, інколи слюди;

3) гончарна кераміка, виготовлена з домішками просяного дрібнозернистого піску.

Домішки в тісто додавалися до жирної глини, щоб при обпалюванні посуд не тріскався і не втрачав своєї форми. Разом з тим від домішок поверхня посудин ставала шорсткою і грубою. Аналіз слов'янської кераміки, в тому числі й закарпатської, показав, що характер тіста був тісно пов'язаний з технікою виготовлення посуду. Кераміка, в тісті якої були домішки жорстви і шамоту, як правило, виготовлялася ручним способом. Кераміка з домішками крупнозернистого піску виготовлялася на крузі з малими обертами, на так званому ручному легкому крузі. Кераміка з домішками дрібнозернистого піску, формувалася на важкому гончарному крузі з швидкими обертами і виготовлялася у спеціалізованих майстернях.

Як засвідчують знахідки, гончарне ремесло на Закарпатті знаходилося приблизно на такому рівні, як в інших слов'янських землях. І тут пануючою формою посуду був горщик яйцевидної і опуклої форми, добре відомий на всіх слов'янських землях другої половини I тис. н. е. Незважаючи на деякі несуттєві локальні відмінності, горщик цього типу свідчить про етнічну спільність всіх слов'янських племен, що проявляється у підготовці і характері глини, техніці виготовлення, а також у формі посуду і способі його орнаментатії. Цей горщик ручного, грубого виготовлення відомий нині на всіх ранньослов'янських поселеннях Закарпаття: Ужгород-Галагов, Ужгород-Радванка, Червене, Зняцеве та інших. Він має свої аналогії у ранніх керамічних комплексах Правобережжя Дніпра — у пам'ятках типу Луки-Райковецької. Це свідчить про те, що Закарпаття в період слов'янського просування на захід було заселене східнослов'янськими племенами, носіями культури типу корчацької та Луки-Райковецької.

Відомо, що слов'янський горщик протягом довгого часу не змінював своєї традиційної форми. Але з плином часу успіхи, здобуті в інших галузях економічного і господарського життя, привели до змін і в гончарній справі, що, в свою чергу, вплинуло на форму й асортимент керамічних виробів.

Кераміка VI—VII ст. була переважно ліпною і представлена горщиками так званого празького, або корчацького, типу. Це були неорнаментовані посудини, виготовлені з грубого тіста з шореткою, бугристою поверхнею. Обпалені посудини нерівномірно, колір охристо-коричнюватий. Подібна посудина-урна була виявлена на безкурганному могильнику в Ужгороді і Холмоку.

У VIII ст. пануючими формами і надалі залишаються горщикovidні посудини різної величини. Разом з тим появляються і нові види посуду — сковорідки. У цей період горщики виготовлялись здебільшого уже на гон-

чарському крузі або на підставці. По боках і під вінчиком з'являється ламаний і хвилястий орнамент. Частина посуду формується від руки з наступним опрацюванням на крузі.

У IX—X ст. переважає кераміка, виготовлена на гончарному крузі. Замість вогнищевого обпалення всюди застосовується пічне. Разом з витягнутими формами з'являються горщики опуклобоких форм. Асортимент посуду стає більш широким. В основному виготовляються три види посуду: для зберігання зерна, кухонний посуд (для варіння їжі) і столовий. Появляється нова форма столового посуду — миска. В цей період слов'янська кераміка Закарпаття досягає чудових зразків щодо своєї орнаментатії. Основний мотив орнаментатії — комбінації хвилястих і горизонтальних ліній. На денцях з'являються клейма, які свідчать про перехід гончарної справи із домашнього в спеціалізоване ремесло, вироб якого стали предметами збуту.

У XI—XIII ст. вся кераміка мала пропорційні правильні форми, з тонкими, добре обпаленими стінками, які при ударі дзвінко відлунюють. На зовнішній і внутрішній поверхні є сліди гончарного круга. Вінця багатопігурні, профільовані на крузі. Клейма на посудинах ускладнюються. В орнаментатії переважають горизонтальні лінії, які комбінуються з проколами, косими лініями, защипами. Поява цієї кераміки спричинилася новими економічними умовами і організацією ремісничих майстерень.

Кераміка, виготовлена на гончарному крузі, на території краю з'явилася досить рано. Один гончарний горщик знайдено в Куштановицькому могильнику (VI—IV ст. до н. е.), в кургані № 11. На основі супроводжуючого інвентаря курган датований латенським часом (III ст. до н. е. — II ст. н. е.). Гончарські посудини латенського часу відомі також з поселення Галіш і Ловачка біля Мукачева. Так звана сіроглиняна кераміка,

виготовлена на крузі, виявлена на могильнику культури карпатських курганів у селі Ізі Хустського району (I—IV ст. н. е.). Сіроглиняна кераміка провінціально-римської культури (II—IV ст. н. е.) відома з поселення в місті Виноградіві, селі Оросієві Берегівського, селі Великій Паладі Виноградівського районів. Звідси випливає, що гончарний круг на Закарпатті вже був відомий в латенську добу (III ст. до н. е.). Це особливо цінні дані, адже деякі буржуазні дослідники твердили, ніби слов'яни в VI—VII ст. ще не знали ні гончарної печі, ні гончарного круга. Цю антинаукову тезу спростовують археологічні джерела: серед керамічних комплексів ранньослов'янських поселень — Червене, Зняцево, Ужгород-Галагов — поряд з ліпною побутовою й кераміка, формована на гончарному крузі, причому за формою, характером тіста, способом орнаментування кружала кераміка тісно зв'язана з ліпною, що свідчить про спадковість традицій у гончарній справі.

Отже, на основі наявного керамічного матеріалу можна зробити висновок, що гончарний круг на Закарпатті використовувався, правда не з однаковою інтенсивністю, протягом всього I тис. н. е. При цьому слід врахувати зміни в соціально-економічному житті багатьох племен краю в результаті так званого «великого переселення народів» та страшного гуннського нашествия в середині I тис. н. е. На землях, які зазнали гуннської навали, в наступних століттях спостерігається погрубіння матеріальної культури. Цього погрубіння зазнало і гончарне ремесло, зокрема керамічні вироби. Колишні гончарні майстерні, що могли легко забезпечувати цілі округи своїми виробами, занепали. Внаслідок цього на поселеннях перших століть другої половини I тис. н. е. трапляється кераміка, виготовлена в домашніх умовах, тобто ліпна: виробництво керамічного посуду знову стає домашнім промислом. Гончарний ручний круг з малими обертами хоч і використовується, але не так інтенсивно,

як в попередній час. В цьому і не було потреби в умовах замкнутого натурального господарства.

Чехословацькі археологи виявили слов'янську кераміку VII — початку VIII ст., виготовлену на гончарному крузі з малими обертами. У другій половині VIII ст. кружальна кераміка починає переважати над ліпною, а в IX ст. вона стає пануючою. Аналогічний процес засвідчено й на Закарпатті.

Культурна й етнічна єдність слов'янських племен проявляється не тільки в формі, матеріалі, але також і в орнаментатії кераміки. Деякі дослідники вважають, що орнаментатія — це прояв народного смаку, інші пов'язують її з ритуальними обрядами. Одним із давніх і досить поширених мотивів орнаментатії була хвиляста лінія. Вперше вона зустрічається на сіроглиняних посудинах черняхівської культури, а на Закарпатті — на ліпних урнах культури карпатських курганів у селі Ізі. Хвилястими лініями оздоблені деякі посудини епохи провінціально-римської культури в селах Оросієві Березівського району, Малих Ратівцях (тепер Ратівцях) Ужгородського району.

У другій половині I тис. н. е. хвиляста лінія стає однією з визначальних ознак слов'янської етнічної приналежності посудин. Горщики цього часу прикрашені асиметричною, розмашистою, ламаною, ритмічно чіткою хвилястою лінією. Здебільшого вона використовується в п'яти- і семирядних стрічках.

Окрім цього основного мотиву орнаментатії, дуже поширена була на кераміці того часу горизонтальна заглиблена лінія. Інколи вона виступає самостійно, покриваючи весь тулуб посудини. Хвилястий і лінійний орнамент, як правило, виступає в комбінаціях у вигляді ритмічних стрічок. Такий орнамент характерний для кераміки IX—X ст.

У XI—XIII ст., крім поодиноких розмашистих хвилястих і горизонтальних ліній, з'являються нові орна-

Гончарний посуд IX ст. з Радванського поселення.

ментацийні мотиви: нігтеві вдавлини, защипи, косі насічки, проколи, штампи, які теж виступають у комбінаціях з горизонтальними лініями.

Для орнаментації посуду гончар вживав передусім гребінчасте знаряддя, яким справа наліво наносив хвилясті лінії або проколи. Знаряддя мало переважно 5—7 гострих і густих зубців. У IX—XII ст. застосовували просту загострену або тупу паличку, якою наносили поодинокі хвилясті і горизонтальні лінії, косі насічки, крапки тощо.

Цінним археологічним джерелом для вивчення історії розвитку слов'янського гончарського ремесла є знаки-клейма. Деякі вчені вважають, що клейма мають символічне або релігійне значення, посилаючись на однотипність знаків на кераміці всіх слов'янських земель. Хоч варіанти клейм були досить різноманітними, але всюди переважали кола, хрести в колах, колеса зі спи-

цями, ромби у прямокутнику та ін. У сучасній археологічній науці остаточно утвердився погляд на гончарські клейма як на знаки майстрів. Рисунки клейм з часом ускладнювалися додатковими деталями. Це, очевидно, свідчить, що гончарство у всіх слов'ян було спадковим ремеслом. За даними етнографії, ускладнення рисунка — знака власності — широко практикувалося в дореволюційній Росії при переході ремесла від батька до сина.

На слов'янській кераміці Закарпаття теж виявлено кілька знаків, але, на жаль, не в такій кількості, щоб можна було робити широкі узагальнення. Більше є посуду з клеймами з сусідніх слов'янських земель. Так, наприклад, на могильнику в Топольовці (Східно-Словацький край) знайдено два денця з клеймами. На першому денці зображений подвійний пластичний круг, на другому — хрест посередині квадрата. У Гнойному (ЧССР) знайдено 10 денець з клеймами у вигляді кругів, перехрещених ребрами. Одне клеймо у вигляді хреста виявлено на денці з Ужгорода на Радванці. Ці клейма датуються IX—X ст. Серед клеймових знаків, виявлених на поселеннях пізнішого часу (XI—XIII ст.), цікаві два знаки з Берегова (Буча). Перший знак — просте пластичне коло, другий — колесо із шпичками.

Словацький археолог А. Точік, який спеціально займався вивченням клейм на денцях посуду в південно-західній Словаччині, прийшов до висновку, що клейма в Карпатський басейн потрапили через Болгарію з Південної Русі. Вчений вважає, що наявність найбільшої кількості клеймованого посуду VIII—X ст. на Середньому Дунаї свідчить про виникнення клеймованого посуду на території між річками Вагом і Гроном, звідки він поширився на захід, а можливо, і на північ. Тому кераміку з клеймами, виявлену на Середньому Дунаї, на думку дослідника, слід віднести до найстарішої клеймованої кераміки Середньої Європи.

Нині загальноприйнятою стала думка, що клеймові знаки на кераміці виникли в результаті нових соціально-економічних умов, які привели до відособлення гончарського ремесла від землеробства. З'явилися гончарські майстерні зі своєю клеймованою продукцією.

Важливим домашнім промислом було прядіння і ткацтво. Виготовлялися льняні, конопляні і вовняні тканини. Про широкий розвиток цих промислів свідчать знахідки пряслиць, які найчастіше трапляються в давніх житлах. Пряслиця бувають округлі, біконічні, меншого, більшого розміру, як правило, виготовлені ручним способом з глини. Деякі виготовлені на примітивному токарському станку, орнаментовані ламаними, хвилястими і горизонтальними лініями. В IX—XIII ст. виготовляли пряслиця з вапняку і шиферу. Обробіток льону і конопель нічим не відрізнявся від технологічного процесу, який дійшов до нашого часу. Льон і коноплю сушили, мочили, терли, чесали і готували з них повісмо (куделю).

Вовну стригли спеціальними вівчарськими ножицями. Такі ножиці було знайдено на поселенні VII—VIII ст. у селі Зняцеві. Прядіння було жіночою справою. Пряли куделю з допомогою ручного веретена, на яке надівався важіль — пряслице. Готову пряжу ткали на ткацькому верстаті — кроснах, які поки що археологами не засвідчені. Б. О. Рібаков вважає, що в Давній Русі був уже відомий горизонтальний ткацький верстат, на що вказує єдина термінологія більшості частин кросен у всіх слов'янських мовах. Наявність слова «бердо» (деталі кросен) свідчить про використання вже удосконаленої горизонтальної системи верстата.

До домашніх промислів відноситься також обробка каменю і кістки. Достатня кількість різносортного каменю дозволяла слов'янському населенню Закарпаття широко використовувати його для спорудження печей-вогниць, печей-горнів (Ужгород — Радванка, Ужгород —

Замкова гора) та жорнових каменів. Пісковик та інші кременисті породи йшли на виготовлення продовгуватих і прямокутних точильних каменів та брусків.

Про костерізну справу свідчать знахідки кістяних речей: проколок, вкладишів ножів (Берегове), гральних кубиків з шістьма випаленими отворами (Ужгород — Замкова гора) і т. д.

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ І ПОЛІТИЧНИЙ ЛАД ДАВНІХ СЛОВ'ЯН

На основі археологічних матеріалів, а також відомих науці письмових джерел стало можливим, хоч і в загальних рисах, охарактеризувати суспільне життя і політичний лад слов'янських племен Закарпаття в другій половині I тис. н. е. Суспільний лад, властивий організаціям слов'янських племен всередині I тис. н. е., тобто в період розкладу первіснообщинного ладу і утворення класового суспільства, і властивий всім народам, Ф. Енгельс назвав військовою демократією. Основними інститутами її були народні збори, рада старійшин, воєначальник. Останній намагався захопити всю повноту влади у свої руки. У зв'язку з заселенням нових земель Карпатського басейну основним завданням органів військової демократії було придбання нових земель і охорона їх від нападів кочівників — сарматів, гепідів, аварів. Період військової демократії на Закарпатті був набагато довшим, ніж на інших слов'янських землях.

У цей період існувала у східних слов'ян общинна організація, основу якої складала територіальна община, що включала в себе патріархальні сім'ї, подібні до тих, які донедавна існували в південних слов'ян і були відомі під назвою «задруги».

У процесі соціально-економічного розвитку община розпалася на окремі сім'ї, що вели самостійно індиві-

дуальне господарство. Запровадження у виробництво орних знарядь з залізними деталями (вони виявлені і на Закарпатті) дозволило обробляти значні ділянки полів силами окремої сім'ї. Поступово індивідуальна сім'я перетворилася в основну клітину соціальної організації суспільства. Індивідуальне землекористування при збереженні колективної власності на землю становить характерну особливість розвитку землеробських суспільств у період розкладу первіснообщинного ладу. Існування на Закарпатті відокремлених у господарському відношенні індивідуальних сімей у другій половині 1 тис. н. е. засвідчено археологічними пам'ятками. Індивідуальний характер господарства простежується на поселеннях в Червеневі, Зняцеві, Ужгороді на Радванці. І особливо яскраво свідчать про це поселення в Холмоку. Планування та розташування жител, господарських споруд, які нібито складають замкнуті господарські комплекси і підпорядковані потребам окремих сімей, вказують на індивідуальний характер господарства. При індивідуальному землекористуванні сільськогосподарська продукція становить приватну власність тієї особи чи сім'ї, в чиему користуванні перебувала ділянка землі і, отже, була засобом особистого збагачення.

Сім'ї, відокремлені в господарському відношенні, об'єднувалися за територіальним принципом в сільські общини. Соціальну основу кожної общини становила колективна власність на землю. Община кожній сім'ї надавала ділянки землі у приватне користування, періодично здійснюючи переділи землі. У цьому виявився двоїстий характер сільської територіальної общини як організації перехідного періоду від первіснообщинного суспільства, коли існувала колективна власність, до класового, коли розвивалася приватна власність на засоби виробництва.

У сільській територіальній общині дуже чітко виступає ця невідповідність між новими продуктивними си-

лами і старими виробничими відносинами, між індивідуальним господарством і колективною власністю на землю. Ця невідповідність була гальмом у розвитку виробничих сил, і тому поступово з общинної власності виникла приватна власність на землю. Формування великих землеволодінь, очевидно, проходило, двома етапами. Спочатку серед сімей виділяються більш багаті. Як правило, це були сім'ї родових чи племінних старійшин. Вони захоплюють кращі землі, використовують переваги громадського ладу, у них з'являються залежні люди, що сприяє їх швидкому збагаченню. Перерозподіл землі між членами общини поступово відмирає, орна земля і сіножаті переходять у постійне володіння окремих осіб, а з часом перетворюються у їх приватну власність.

Отже, у другій половині I тис. н. е. соціальною організацією закарпатських слов'янських племен стає територіальна сільська община. За своєю соціальною структурою вона нічим не відрізняється від общин інших слов'янських земель. Вона об'єднувала групу окремих самостійних господарств, що жили по сусідству, але ще зберігали риси великої патріархальної сім'ї. Розширення приватного землекористування поглибило майнове і класове розшарування суспільства. У другій половині I тис. н. е. приватне землеволодіння поширюється швидко, і, треба думати, що на кінець I тис. вже існували великі землеволодіння (вотчини), засновані на праці феодално залежного селянства.

Про майнове розшарування свідчить також великий скарб ювелірних виробів і візантійських монет, знайдений в околиці Токая (Північно-Східна Угорщина), який нараховував десятки срібних і золотих підвісок, кілець і візантійських монет 920—964 рр., а також поодинокі знахідки срібних прикрас, знайдених в околиці Ужгорода та в могильнику в Краловському Холмці (Східно-Словацький край ЧССР).

Господарським центром феодального землеволодіння був двір феодала. Він, як правило, був добре укріплений дерев'яним частоколом, земляними валами, ровами. Від слова «городити», тобто укріплювати, такі феодальні центри у всіх слов'янських мовах мають назву гради. У руках феодала, власника града-замку, зосереджувалася вся повнота адміністративної і військової влади. У замку знаходилася дружина феодала та його слуги. У градах переходився феодал в разі нападу як зовнішніх ворогів, так і своїх підлеглих селян.

На Закарпатті археологічними і письмовими джерелами кінця IX — початку X ст. засвідчено існування двох феодальних градів-замків: Ужгородського і Боржавського. До них, безсумнівно, територіально примикав Земплинський замок (Східно-Словацький край ЧССР). За повідомленням угорського літописця часів короля Бейли II (1131—1141 рр.), угорці у 903 р. зробили важкий перехід через Карпати в районі Верещького перевалу і зупинилися на 40-денний відпочинок у Мукачеві. Звідти Алмош, вождь угорців, рушив на захід в околицю Ужгородського граду-замку. Літописець зазначає, що Ужгородський замок і вся територія, що примикала до нього, знаходилися під владою ужгородського жупана-князя. Після тривалої облоги угорці здобули замок. Потім вони рушили на південь і захід, зруйнували у Верхньому Потиссі Боржавський і Земплинський замки, укріплені валами і ровами.

Таким чином, як свідчать археологічні і письмові джерела, на кінець I тис. н. е. у Верхньому Потиссі, в тому числі й на Закарпатті, у слов'ян існувала цілком сформована феодальна влада з інститутом феодальної ієрархії. Цей факт повністю спростовує помилкові твердження деяких угорських дослідників, які намагалися довести, що слов'янські племена в Тисо-Дунайському басейні були неспроможні сформувані державності до приходу угорців.

Слов'янське житло з господарськими спорудами.

Слід зазначити, що в історичній науці ще немає єдиної думки відносно належності Ужгородського замка і прилеглої території. Чехословацькі історики схильні вважати, що Верхнє Потисся було під політичним впливом Великоморавської держави. Угорські вчені, спираючись на повідомлення автора «Геста Гунгарорум», вважають, що ці землі були залежні від болгарського князя Салана (Сімеона). Радянські історики (М. М. Лелекач, І. М. Шекера та інші), вивчивши і проаналзувавши археологічні й письмові джерела, прийшли до

висновку, що Верхнє Потисся, в тому числі й Закарпаття, входило в кінці IX — на початку X ст. до складу Давньоруської держави — Київської Русі. Це загальноприйнята думка у радянській історичній науці.

У період заселення Тисо-Дунайського басейну слов'яни принесли з собою і давні слов'янські вірування — язичеський політеїзм (багатобожжя). Найдавнішими з них є пережитки тотемізму — віра у здатність людей перетворюватися на тварин і навпаки, а також обожнювання сил природи. Головні божества давніх слов'ян — Перун — бог грому, Даждьбог — сонця, Стрибог — вітру, Сварог — бог вогню. З культом язичеських богів були пов'язані численні обряди: сезонні, приурочені до того чи іншого періоду сільськогосподарських робіт (наприклад, весняні свята, які збігалися з пробудженням природи і початком польових робіт); літні свята (насамперед, свято Івана Купала); зимові свята родючості та ін. Пережитки політеїзму в християнській релігії дійшли до наших днів. Вони краще збереглися у населення гірських районів Карпат, які через специфічність географічних умов стали своєрідними акумуляторами релігійних вірувань. Вивчення їх могло б дати багато цінного матеріалу для ретроспективного накреслення релігійних вірувань й уявлень давніх слов'ян взагалі і Закарпаття зокрема.

На Закарпатті археологи засвідчили вірування давніх слов'ян у загробне життя. Під час розкопок могильників у курганах з трупоспаленням знайдено ритуальні посудини з їжею, зброю, ножі, пряжки — у чоловічих похованнях, а пряслиця, прикраси — в жіночих. Крім речей, які ставили біля праху покійника, в могилу або курган кидали навмисно побитий посуд, запалювали ритуальний вогонь, справляли тризну. В цих випадках простежується давнє вірування в очисну силу вогню.

Під час формування класового суспільства на слов'янських землях на зміну політеїзму приходять моноте-

їстична релігія — християнство. Імовірно, що з цією релігією закарпатські слов'яни познайомилися ще до приходу слов'янських просвітителів Кирила і Мефодія в Моравію і Задунав'я. З листа єпископа Пілгріна папі Венедикту VII відомо, що уже під час панування гепідів у Потиссі існувало 7 церковних християнських парафій. Цей факт не викликає сумніву. Римські імператори підкоряли «варварські» народи не тільки мечем і вогнем, але й хрестом, насаджуючи на захоплених землях християнську релігію. Як відомо, прийняття християнства західними слов'янами — чехами, словаками — пов'язується з приходом Кирила і Мефодія в Моравію і Задунав'я. Деякі дослідники схильні вважати, що Кирило і Мефодій, йдучи в Моравію, побували у Верхньому Потиссі, де проповідували християнську віру. Достовірність таких тверджень потребує дальшої перевірки. В усякому разі відомо, що в IX—X ст. слов'янське населення Закарпаття прийняло нову релігію — християнство. Але існування залишків язичества продовжувалося ще протягом століть. Про це свідчить застосування забороненого християнською церквою тілопального ритуалу поховання, виявленого на Топольовському курганному могильнику (Східна Словаччина), датованому X—початком XI ст.

ПЛЕМІННА НАЛЕЖНІСТЬ ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК ЗАКАРПАТТЯ

Слов'янські пам'ятки Верхнього Потисся, в тому числі й Закарпаття, як свідчать археологічні джерела, належать до колишньої етнічної і культурної спільності слов'янства взагалі. Їх поява на цій території пояснюється великим розселенням слов'ян на захід і південь. Тут, на новій території, в нових географічних і економічних умовах, під впливом культури різних етнічних груп (сар-

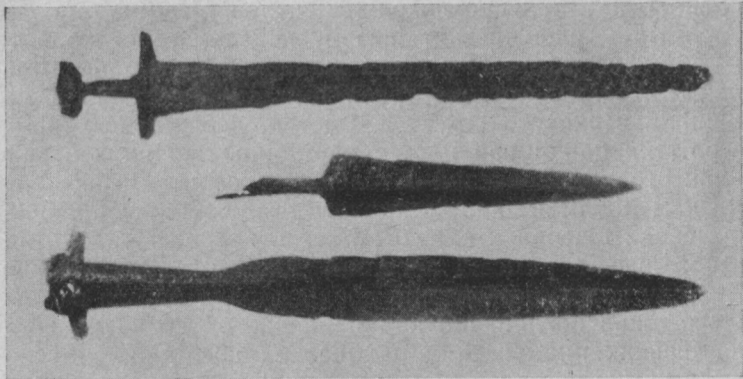
матів, даків, готів, гуннів) слов'янські племена Закарпаття, не пориваючи зв'язків зі своїми одноплемінниками на сході, заклали міцні основи слов'янської культури, характерної для другої половини I тис. н. е. і наступних поколінь.

Археологічні дослідження останнього десятиріччя на території Закарпаття показали, що матеріальна і духовна культура слов'янських племен другої половини I тис. н. е. була тісно зв'язана з культурою східнослов'янських племен Правобережжя Дніпра, відомою за пам'ятками типу Луки-Райковецької. Найновіші дослідження радянських археологів засвідчують, що елементи культури типу Луки-Райковецької і корчацької поширені не тільки на землях літописних древлян, але також властиві і всім східнослов'янським племенам Правобережжя Дніпра цього часу. Ця спільність проявляється в найголовніших факторах матеріальної культури, а саме: в землеробстві, як основній галузі економічного життя слов'ян, у топографічному розташуванні селищ, в характері жител — напівземлянок, у типі кераміки — її формі, тісті, орнаментациї, у ритуалі поховання, віруваннях, ідеології. Наявність археологічних пам'яток типу Луки-Райковецької і корчацької на Закарпатті дозволяє стверджувати, що слов'янські племена проникли на південні відроги Карпат з тією ж культурою, яка була характерна для племен дніпровського Правобережжя VII—IX ст. Отже, давньослов'янські пам'ятки Закарпаття також відносяться до пам'яток східнослов'янського ареалу типу Луки-Райковецької і корчацької.

Не менш важливим є питання про племінну належність слов'янського населення Закарпаття. Нині в історичній науці прийнято вважати, що жителями району Північно-Східних Карпат, в тому числі і Верхнього Потисся, в I тис. н. е. були предки хорватів і самі хорватські племена. Досить велика дискусія, що розгорнулася

навколо питання про походження, локалізацію та місце хорватів у слов'янській історії, показала, що хорвати на північно-східному підгір'ї Карпат були давнім населенням, і їхнє коріння треба шукати приблизно в межиріччі верхнього Пруту і Дністра, де жило в перших століттях нашої ери плем'я карпіанів, про яких згадує давньогрецький вчений Птолемей у своїй «Географії». Згодом під ім'ям карпів хорвати згадуються у пізніших римських джерелах аж до IV ст. н. е. серед племен, які торгались в римські провінції Дакію, Іллірію, Мезію. Етнічну належність карпів досліджували багато вчених. Переважає погляд, що карпи належали до групи гетодакійських племен. Ряд радянських дослідників висловили думку про слов'янську належність карпів. Це твердження вони аргументували тим, що Птолемей розміщує ці племена в районі Північно-Східного Прикарпаття, тобто там, де згідно з повідомленням письмових джерел мали знаходитися слов'яни. Крім того, вчені вказували на співзвучність назв «карпи» і «хорвати». Дослідники відзначили і той факт, що в районах попереднього перебування карпів згодом з'явилися хорвати.

Найновіші археологічні дослідження, проведені на пам'ятках культури карпатських курганів, підтверджують повідомлення давніх авторів про місцезнаходження карпів і хорватів. Розкопки в основному проводилися в тих районах, де за повідомленням письмових джерел жили карпи, а згодом — слов'янське плем'я хорватів. Дослідження показали, що на даній території протягом першої половини I тис. н. е. існував єдиний ритуал поховання, засвідчений на курганних могильниках карпатського типу, найхарактернішою ознакою яких є підкурганні поховання з трупоспаленням в урнах, ямках і купках. Ці дані дозволяють припускати наявність генетичного зв'язку між слов'янськими могильниками другої половини I тис. н. е. типу Червенева-Зняцеве (очевидно, хорватськими) і більш ранньою культурою карпатських

Слов'янська зброя — наконечники списа й меч.

курганів (Іза I, Іза II), носіями якої, можливо, були карпи.

Найбільше матеріалу про давніх хорватів зібрав чеський вчений-славіст Л. Нідерле. Спираючись на аналіз історичних джерел, Л. Нідерле висловив думку, що на Прикарпатті проживало колись єдине східнослов'янське плем'я, відоме під назвою хорватів. У мовному відношенні хорвати належали до південної гілки слов'янських племен. Причиною розпаду так званої «Великої Хорватії», поділу її на кілька частин та витіснення хорватського ядра на південь від Карпат до самої річки Сави, на думку дослідника, було нашествя аварів на початку VI ст. н. е. на західні землі сучасної території України.

Приблизні межі розселення хорватських племен допомагають нам визначити письмові джерела. Візантійський імператор Костянтин Багрянородний (X ст.) у своїй праці «Про управління імперією» згадує хорватів і їхні землі під назвою Великої, або Білої, Хорватії. Терито-

рією Хорватії він вказує місцевість на північ від турків (угрів), з якими вона межувала з боку гір, близько були франки (німці) і сусідами її були серби (лужицькі). Хорвати постійно зазнавали нападу німців, угрів і печенігів.

Про існування Великої Хорватії згадують і деякі арабські джерела IX—X ст., називаючи її Великою слов'янською імперією. І, нарешті, хорвати згадуються кілька разів у давньоруському літописі «Повесть временных лет»: «И живяху в мире поляне, и древляне, и север, и радимичи, вятичи и хрвате». Розповідаючи про Олегів похід на греків 907 р., автор «Повести...» зазначає, що в Олеговому війську були також і хорвати. А у 993 р., зазначає літопис, київський князь Володимир Святославич іде походом на хорватів. Виходить, що хорвати брали активну участь у політичному житті Східної Європи і жили на південно-західних околицях Давньої Русі, недалеко від володінь Візантійської імперії.

Інколи у давніх джерелах хорвати згадуються як «білі хорвати». Цікавою є історія походження цього терміну. Тривалий час в слов'янській історіографії не було вірогідного тлумачення цього словосполучення. Тільки хорватському вченому С. К. Сакачу вдалося науково обґрунтувати його походження завдяки вивченню давньої іранської географічної термінології і праць швейцарського вченого Ф. де Соссюра. Останній, вивчаючи китайську і іранську космологічну систему, дійшов висновку, що іранці, так само, як і китайці, називають сторони світу не за рухом сонця, а за кольорами. Чорний колір означає північ, червоний — південь, білий — захід, зелений або голубий — схід. Нині староіранські назви сторін світу вживаються в Туреччині. Турки і тепер Середземне море називають Білим (західним), всупереч Чорному (на півночі), Червоному (на півдні).

Аналогічну географічну термінологію використовова-

ли і древні слов'яни. Свідченням цього є вживання таких термінів як «білі хорвати», «Червона Русь», «Біла Русь», «Чорна Русь», «Білі Карпати». Отже, якщо якесь плем'я називало своїх сусідів «білими», що значить західними, то центр поселень перших знаходився, очевидно, на сході. Звідси термін «білі хорвати» використовували східнослов'янські племена для визначення своїх сусідів на заході.

За всіма даними, хорватські племена на Закарпаття проникли через Карпатські перевали: Ужоцький, Верещький, Яблуницький. Ці перевали уже здавна служили давнім народам для зв'язку між Східною і Центральною Європою. Хорвати, які пройшли через Карпати, спочатку селились малими групами на найпридатніших для землеробства землях, розташованих у природно укріплених місцевостях Потиської рівнини і південних відрогів Карпат. Про це свідчать такі відомі поселення, як Червене, Зняцево, Ужгород (Радванка, Галагов), Холмок, Федорове, Перехрестя та ряд інших. Вважається, що найінтенсивніше переселення хорватів у Верхнє Потисся, в тому числі й на Закарпаття, відбулося у зв'язку з вторгненням аварів у VI ст. в райони Верхнього Дністра і Пруту. Це послужило поштовхом до масового переселення хорватів у VII ст. із Південно-Східного Прикарпаття у Крконоше (Чеські Судети), на Балкани, у Верхнє Потисся. Гадаємо, що частина хорватів у зв'язку з перекриттям аварами південного шляху, вирушила до річки Сави через Карпатські перевали, Верхнє Потисся, Задунав'я, де об'єдналися з прибулими одноплемінниками. Хорвати стали єдиним літописним племенем, яке і на інших територіях зберегло за собою свою назву до наших днів.

Таким чином, можна зробити висновок, що найімовірніше в другій половині I тис. н. е. Верхнє Потисся, в тому числі і Закарпаття, заселяло східнослов'янське плем'я білих хорватів.

Археологічними дослідженнями, проведеними за роки Радянської влади на Закарпатті, було відкрито понад два десятки слов'янських пам'яток. Одержаний матеріал дозволив накреслити історію заселення краю і соціально-економічний розвиток слов'янських племен Закарпаття в другій половині I тис. н. е. В тривалому процесі заселення слов'янами Закарпаття виділяється кілька етапів.

Перший етап характеризується появою невеликих груп ранньослов'янського населення — культури карпатських курганів і пшеворської, — яке археологічно засвідчене поодинокими пам'ятками, датованими першою половиною I тис. н. е. Ці пам'ятки поки що слабо досліджені.

Другий етап характеризується масовим заселенням Закарпаття східнослов'янськими племенами у другій половині I тис. н. е. У цей час відбувається перехід від останнього, найвищого, ступеня родового ладу — воєнної демократії — до ранньофеодальних відносин і появи держави. У цей же час з'являється християнство, яке поступово витісняє язичество. Цей період закінчується останньою чвертю IX ст., коли в Тисо-Дунайську низовину вторглися угорські кочові племена, які спочатку займали степову частину між Тисою і Дунаєм.

Третій етап — кінець IX—XI ст. — характеризується вклиненням іншомовного населення між східними, західними і південними слов'янами. На цей же період, у зв'язку з нападами кочівників у райони південно-руських земель, спостерігається приплив нового східнослов'янського населення. Матеріальна і духовна культура закарпатських слов'ян остаточно набирає давньоруського характеру. Але в XI ст. була знищена слов'янська державність у зв'язку з підкоренням Закарпаття Угорською ранньофеодальною державою.

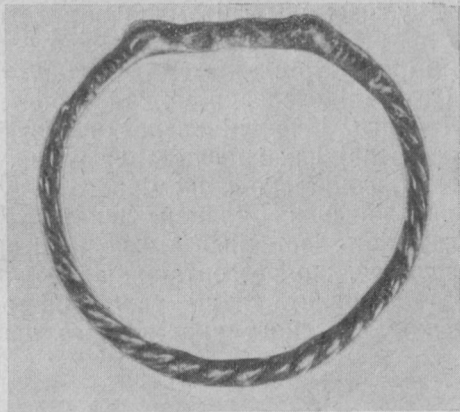

Основою господарства слов'янських племен Закарпаття було землеробство і скотарство, побічну роль відіграло полювання і рибальство. Про розвиток землеробства цього періоду свідчать знахідки лемешів і чересел. Саме у цей час застосовується важкий залізний плуг, широко використовуються також кам'яні жорна, мотики, заступи та інший сільськогосподарський інвентар. Із ремесел найбільш поширеними стають залізоробне, гончарське і ткацьке, які засвідчені майже на всіх досліджуваних поселеннях.

Загальний економічний розвиток, що характеризується збільшенням кількості поселень, орних земель, застосуванням залізного плуга, виділенням окремих ремесел, появою зброї і прикрас у похованнях, свідчать, що в другій половині I тис. н. е. у слов'янських племен Закарпаття відбувся перехід від останньої стадії первіснообщинного ладу — воєнної демократії — до класового суспільства. Виділення феодальної знаті в умовах існування сусідської общини і відсутності товарного виробництва відбувалося шляхом захоплення старійшинами кращих земель, цінностей, військової і політичної влади. Наявність у IX ст. градів-замків свідчить про остаточне формування слов'янської феодальної державності.

Слов'янським племенам Закарпаття у перехідний період був властивий і відповідний світогляд. Релігійні вірування і уявлення про навколишній світ були подібними до уявлень інших землеробських племен. Поряд з віруванням в загробне життя, дотриманням культу предків, стародавньою релігією слов'ян був язичеський політеїзм — багатобожжя. Основним поховальним ритуалом було трупоспалення з наступним захороненням праху на безкурганних і курганних могильниках. Такий спосіб поховання у слов'ян Верхнього Потисся зберігся аж до XI ст., коли йому на зміну прийшов християнський ритуал поховання з трупопокладенням в ями.

Бронзовий браслет
з поселення в Уж-
городі.

Сучасні дані археології, історії і лінгвістики свідчать, що Закарпаття починаючи з другої половини 1 тис. н. е. заселяли східнослов'янські племена білих хорватів, а згодом й інші східнослов'янські племена, які послужили компонентом для формування давньоруського населення Закарпаття. Тому культура слов'янського населення Закарпаття носила східнослов'янський характер і була тісно зв'язана з культурою слов'ян Подніпров'я і Прикарпаття. Ця спільність матеріальної і духовної культури особливо зміцнилася в період утворення Давньоруської держави — Київської Русі, у склад якої входило і Закарпаття.

У цей час сформувалась давньоруська народність, на основі якої утворилися три братні народності — російська, українська та білоруська, близькі за мовою, місцем проживання, характером і історією.

Українське населення Закарпаття майже на тисячоліття було відірване від матері-Вітчизни і страждало

під чужоземним гнітом. Однак тісні зв'язки з братами по той бік Карпат сприяли збереженню рідної мови, звичаїв і культури.

Ось такі висновки можна зробити зі щойно прочитаної книги. І хоч ці висновки базуються на археологічних матеріалах і представляють наукову реконструкцію історії, соціально-економічного і духовного життя давньослов'янських племен Закарпаття, ще відчувається відсутність достатньої кількості історичних джерел. Сподіваємося, що розгортання археологічних досліджень в краї доповнить наші теперішні відомості про давніх предків сучасного українського населення Закарпаття.

АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

ПАЛЕОЛІТ

- м. **Берегове**, урочище Мала гора — стоянка пізньопалеолітичного часу.
- с. **Горяни** Ужгородського району — стоянка пізньопалеолітичного часу.
- с. **Кольчине** Мукачівського району, урочище Тупча — знахідки палеоліту.
- свт. **Королеве**, кам'янодобувний кар'єр — стоянка раннього палеоліту, ашельської пори.
- с. **Мала Уголька** Тячівського району, печера Молочний камінь — стоянка пізньопалеолітичного часу.
- м. **Мукачеве**, урочища Павлова гора і Мала гора — стоянки пізньопалеолітичного часу.
- с. **Рокосове** Хустського району, урочище Кар'єр — стоянка палеоліту.
- м. **Ужгород**, урочища Замкова гора, Кальварія, Радванка — стоянки мустьєрського часу.

НЕОЛІТ

- м. **Берегове**, урочище Ардівська гора — поселення IV—III тис. до н. е.
- с. **Велика Паладь** Виноградівського району, урочище Хомокбана — поселення V—IV тис. до н. е.
- с. **Великі Лази** Ужгородського району, урочище Підставлинець — поселення IV—III тис. до н. е.
- с. **Вербовець** Виноградівського району, урочища Череалья, Фельшеерде, Лап — поселення V—III тис. до н. е.
- м. **Виноградів**, урочище Чорна гора — поселення IV—III тис. до н. е.

- с. Горбки Виноградівського району, урочище Мочар — поселення.
- с. Демечів Ужгородського району — поселення.
- с. Дівичне Виноградівського району, урочище Темете — окремі знахідки.
- с. Дрисина Мукачівського району, урочища Мала гора, Мочар — поселення.
- с. Дравці Ужгородського району, урочище Парцели — поселення; урочище Тавла — поселення.
- с. Дякове Виноградівського району, урочища Кішерде, Мондічтаг, Ферма — поселення.
- с. Заставне Берегівського району, урочище Ковадомб — поселення V—III тис. до н. е.
- сmt. Ільниця Іршавського району, урочище Вівчарник — окремі знахідки.
- с. Кам'яниця Ужгородського району, урочище Скалка — окремі знахідки.
- с. Мала Добронь, урочища Араньошдомб, Ковадомб — поселення.
- м. Мукачеве, урочище Мала гора — поселення IV—III тис. до н. е.; урочище Кам'янка — поселення.
- м. Мукачеве (Росвигове) — поховання.
- с. Осій Іршавського району, урочище Чишаник — поселення.
- с. Петрове (Федорове) Виноградівського району, урочище Вапа — поселення IV тис. до н. е.
- с. Підвиноградів Виноградівського району — поселення.
- м. Ужгород, вул. Закарпатська — поселення.
- с. Фанчикове Виноградівського району — поселення.
- с. Хмільник Іршавського району, урочище Лози — поселення.
- с. Холмець Ужгородського району, урочище Караб — поселення.
- м. Чоп, урочище Лівобережжя — окремі знахідки.

МІДНИЙ ВІК

- м. Берегове (Чепівка), урочище Ардівська гора — поселення.
- с. Великі Лози Ужгородського району, урочище Теплиці — поселення.
- с. Дідове Берегівського району, урочище Гомполонг — поселення.
- с. Заставне Берегівського району, урочище Ковадомб — поселення.
- с. Софія Мукачівського району — поселення.

БРОНЗОВИЙ ВІК

- с. Андріївка** Ужгородського району — скарб бронзових речей доби пізньої бронзи.
- с. Батрадь** Берегівського району — скарб бронзових виробів епохи пізньої бронзи.
- м. Берегове** — поселення і скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- с. Бистриця** Мукачівського району — скарб бронзових виробів кінця II — початку I тис. до н. е.
- с. Білки** Іршавського району — поселення і скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- с. Боржава** Берегівського району — скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- с. Велика Бігань** Берегівського району — поселення і скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- с. Велика Паладь** Виноградівського району, урочище Хомокбана — поселення і бронзовий скарб кінця II тис. до н. е.
- с. Великі Лучки** Мукачівського району — скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- с. Вербовець** Виноградівського району, урочище Ведреш Патак — поселення.
- м. Виноградів**, урочище Чорна гора — поселення.
- с. Вільховиця** Мукачівського району — скарб бронзових виробів кінця II — початку I тис. до н. е.
- снт. Воловець** — скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- снт. Воловець** (Канора) — скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- с. Дідове** Берегівського району, урочище Товар — поселення (багатощарове).
- с. Дрисина** Мукачівського району, урочище Мала гора — поселення.
- с. Дякове** Виноградівського району — урочища Кішерде, Мондічтаг — багатощарове поселення (неоліт, бронза, залізо, кінець I тис. до н. е.; слов'янське VIII—IX ст.)
- с. Завидове** Мукачівського району — поселення.
- с. Загаття** (Колодне) Іршавського району — скарб бронзових виробів XIV—XIII ст. до н. е.
- с. Зміївка** Берегівського району — скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.

- с. **Клячанове** Мукачівського району, урочище Ловачка — поселення і скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- с. **Крива** Хустського району — скарб бронзових виробів кінця II — початку I тис. до н. е.
- с. **Лазь** Воловецького району — скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- с. **Лохове** Мукачівського району, урочище Шкоробабки — поселення, могильник та скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- с. **Макарове** Мукачівського району — скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- с. **Мала Бігань** — поселення і скарб бронзових виробів кінця II — початку I тис. до н. е.
- с. **Мала Добронь** Ужгородського району, урочище Золотий горб — поселення і скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- с. **Медведівці** Мукачівського району, урочище Бабанка — поселення і скарб бронзових виробів кінця II — початку I тис. до н. е.
- с. **Мужієве** Берегівського району — скарб бронзових виробів XIII—XI ст. до н. е.
- м. **Мукачеве**, урочища Кам'янка і Кар'єр — поселення; Підгоряни — скарб бронзових мечів; Підмонастир — скарб бронзових виробів.
- с. **Нижні Ворота** Воловецького району — скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- с. **Нове Клинове** Виноградівського району, урочище Під фруктовим садом — поселення.
- с. **Обава** Свалявського району — скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- с. **Оросієве** Берегівського району, урочище Фруктовий сад — поселення доби бронзи та I—III ст. н. е.
- с. **Осій** Іршавського району — поселення та скарби бронзових виробів кінця II — початку I тис. до н. е.
- с. **Павлове** Ужгородського району — скарб бронзових виробів.
- с. **Петрове** (Федорове) Виноградівського району, урочища Вапа, Чікош — поселення.
- с. **Підполоззя** Воловецького району — скарб бронзових виробів.
- с. **Сасове** Виноградівського району, урочище Мертвий Батар — поселення кінця II — початку I тис. до н. е.
- м. **Свалява** — скарби бронзових виробів кінця II — початку I тис. до н. е.

- с. **Сільце** Іршавського району — поселення і скарб бронзових виробів.
- с. **Станове** Мукачівського району — ґрунтовий могильник і трупоспалення, скарби золотих і бронзових виробів.
- с. **Текове** Виноградівського району — поселення і окремі бронзові вироби.
- с. **Тишів** (Медвеже) Воловецького району — скарб бронзових виробів кінця II тис. до н. е.
- м. **Ужгород**, вул. Минайська — поселення і скарби бронзових виробів.
- с. **Холмець** Ужгородського району — поселення і ґрунтовий могильник з трупоспаленням.
- с. **Чепа** Виноградівського району — поселення.
- с. **Чопівці** Мукачівського району — поселення і ґрунтовий могильник.
- с. **Чертіж** Ужгородського району — поселення, скарб бронзових виробів.
- с. **Чинадієве** Свалявського району — поселення.
- с. **Чома** Берегівського району — могильник з трупоспаленням.

ЗАЛІЗНИЙ ВІК

- с. **Арданове** Іршавського району, урочище Богуслав — городище X—VIII ст. до н. е.
- м. **Берегове** (Велика Гараздівка) — скарб монет III—II ст. до н. е.
- с. **Білки** Іршавського району — городище, кургани куштановицької культури.
- с. **Бобове** Виноградівського району, урочище Сад — поселення і курган III—I ст. до н. е.
- с. **Велика Паладь** Виноградівського району, урочище Хомокбана — поселення III—I ст. до н. е.
- с. **Великі Ратівці** Ужгородського району — поселення.
- сmt. **Великий Березний** — поховання куштановицької культури.
- м. **Виноградів**, урочища Кар'єр і Чорна гора — поселення XI—VIII ст. до н. е., поселення III—I ст. до н. е.
- с. **Горбки** Виноградівського району, урочище Мочар — поселення III—I ст. до н. е.
- с. **Голубине** Свалявського району — курганне поховання куштановицької культури.

- с. **Дідове** Берегівського району, урочище Товар — городище VIII—VI ст. до н. е.
- с. **Дравці** Ужгородського району, урочище Парцели — поселення X—VIII ст. до н. е.
- с. **Дрисина** Мукачівського району, урочище Мала гора — поселення III—I ст. до н. е.
- с. **Дунковиця** Іршавського району — курганне поховання куштановицької культури.
- с. **Дякове** Виноградівського району, урочища Надь Егер, Кіш Егер — поселення III—I ст. до н. е.
- с. **Заставне** Берегівського району, урочище Ковадомб — поселення III—I ст. до н. е.
- с. **Іванівка** Мукачівського району — курганний могильник куштановицької культури VII—III ст. до н. е.
- сmt. **Іршава**, урочище Стремтура — городище X—VI ст. до н. е.
- с. **Колодне** Іршавського району — курганний могильник куштановицької культури.
- с. **Кольчине** (Шелестове) Мукачівського району, урочище Тунча — городище X—VI ст. до н. е.
- с. **Куштановиця** Мукачівського району — курганний могильник VII—III ст. до н. е.
- с. **Макарове** Мукачівського району — курганний могильник куштановицької культури.
- с. **Мала Копаня** Виноградівського району — городище X—VIII ст. до н. е. і VIII—X ст. н. е.
- с. **Малі Геївці** Ужгородського району, урочище Староріччя — поселення X—VI ст. до н. е.
- с. **Медведівці** Мукачівського району, урочища Могилка і Виноградники — кургани куштановицької культури; урочище Чорні землі — поселення цієї ж культури.
- м. **Мукачеве**, урочища Кам'янка, Кар'єр, Галіш-Ловачка — поселення III—I ст. до н. е.
- с. **Невицьке** Ужгородського району, Замкова гора — городище X—VI ст. до н. е.
- с. **Нове Клинове** Виноградівського району, урочище Галомдомб — залізобробний центр III—I ст. до н. е.
- с. **Оноківці** Ужгородського району — курган куштановицької культури.
- с. **Осій** Іршавського району — поселення та курганне поховання куштановицької культури.

- с. **Петрове** Виноградівського району, урочище Чатов — поселення VIII—III ст. до н. е.
- с. **Петрове** (Федорове), урочище Вапа — поселення III—I ст. до н. е.
- с. **Сасове** Виноградівського району, урочище Мертвий Ботар — поселення.
- сmt. Солотвина** Тячівського району, урочище Читаття — городище X—III ст. до н. е.
- м. Ужгород**, урочище Замкова гора — городище і поселення X—VIII ст. до н. е.; вул. Фізкультурна — поселення III—I ст. до н. е.
- с. **Хмільник** Іршавського району, урочище Лози — поселення III—I ст. до н. е.
- с. **Чомонин** Мукачівського району, урочище Федьвереш — курганне поховання X—VIII ст. до н. е.
- с. **Чопівці** Мукачівського району — поселення куштановицької культури.
- с. **Шаланки** Виноградівського району, урочище Надь ут менте — поселення X—VIII ст. до н. е.
- с. **Ярок** Ужгородського району — скарб бронзових виробів VII—VI ст. до н. е.

ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИЙ І ДАВНЬОРУСЬКИЙ ПЕРІОДИ

- с. **Арданове** Іршавського району, городище Богуслав — двосічний меч IX—X ст.
- м. Берегове** — давньослов'янське поселення VII—IX ст.
- м. Берегове** (Буча), урочище Ересвень — поселення давньоруського часу IX—XI ст.
- с. **Білки** Іршавського району, урочище Городище — поселення XI—XIII ст.
- с. **Бобове** Виноградівського району — ранньослов'янське поселення II—IV ст.
- с. **Брестів** Мукачівського району, урочище Рекест — скарб кіс і серпів IX—XI ст.
- с. **Вари** Берегівського району — давньоруське городище IX—X ст.
- с. **Велика Бігань** Берегівського району — курганний могильник.
- с. **Велика Добронь** Ужгородського району, урочище Араньшдомб — поселення XI—XIII ст.
- с. **Вербовець** Виноградівського району, урочище Нірош — поселення рубежу нашої ери і IX—X ст.

- с. **Верхня Визниця** Мукачівського району, підніжжя гори Бордо — меч і дві залізні коси XI—XIII ст.
- с. **Глибока** Ужгородського району — давньослов'янське поселення VII—VIII ст.
- с. **Галоч** Ужгородського району — давньослов'янське поселення.
- с. **Дівичне** Виноградівського району, урочище Ордонед — давньослов'янське поселення VI—IX ст.
- с. **Домбоки** Мукачівського району, урочище Багно — курганний могильник VII—IX ст.
- с. **Драгиня** Мукачівського району, урочище Старе село — поселення VI—VIII ст.
- с. **Дрисина** Мукачівського району, урочище Болоцо — поселення VIII—IX ст.; Мала гора — давньоруське поселення IX—XI ст.
- с. **Затишне** Берегівського району, Ардівська гора — давньослов'янське поселення VIII—IX ст.
- с. **Зняцєве** Мукачівського району — курганний могильник VII—IX ст.; урочище Мертвецький — давньослов'янське поселення VII—VIII ст.
- с. **Іванівка** Берегівського району — курганний могильник.
- с. **Іза** Хустського району — курганний могильник з трупоспаленням I—IV ст.
- с. **Квасове** Берегівського району, Замкова гора — давньослов'янське поселення.
- с. **Комарівці** Ужгородського району, урочище Острів — поселення III—IV ст., урочище Церковний горб — поселення VIII—IX ст.
- с. **Ліскове** Мукачівського району, пагорб Кендердомб — давньослов'янське поселення VII—VIII ст.
- с. **Лавки** Мукачівського району — поховання X—XI ст. з трупопокладенням.
- с. **Мала Копаня** Виноградівського району, гора Городище — укріплене поселення X—XI ст.
- с. **Малі Геївці** Ужгородського району — давньослов'янське поселення VIII—IX ст.
- с. **Неліпине** Свалявського району — тілопальне поховання пшеворської культури (II—III ст. н. е.).
- с. **Олександрівка** Хустського району, урочище Городище — укріплене поселення XI—XIII ст.
- с. **Орхівовця** Ужгородського району — давньослов'янське поселення VII—IX ст.
- с. **Осій** Іршавського району, урочище Хомовиця — давньоруське поселення X ст.

- с. **Павлове** Ужгородського району, урочище Лука хаза — поселення середини I тис. і VIII—IX ст.
- с. **Перехрестя** Виноградівського району, урочище Шампогоня — поселення VIII—IX ст.
- с. **Петрове (Федорове)** Виноградівського району, урочище Чікош — давньослов'янське поселення VII—IX ст.
- с. **Ратівці** Ужгородського району — давньоруське поселення IX—XI ст.
- с. **Станове** Мукачівського району — залізні меч, наконечник списа, стріла, датовані III ст. н. е.
- с. **Смологовиця** Іршавського району — залізний меч часів пшеворської культури — III—IV ст.
- с. **Соломонове** Ужгородського району — курганне поховання.
- м. **Ужгород** (Галагов), вул. Фізкультурна — давньослов'янське поселення VII—IX ст.; Галагов — давньослов'янський могильник VI—VII ст.
- м. **Ужгород** (Замкова гора) — укріплене поселення IX—XI ст.
- м. **Ужгород** (Радванка) — давньослов'янське поселення VIII—IX ст.
- с. **Холмок** Ужгородського району, урочища Фораш і Дичкеш — давньослов'янське поселення VI—XI ст.
- м. **Хуст** — скарб 400 саманідських монет 903—904 рр.
- с. **Червене** Мукачівського району, урочище Густяки — давньослов'янське поселення VII—IX ст.; урочище Козуптово — курганний могильник VIII—IX ст. з тілопальним похованням.
- с. **Чинадієве** Свалявського району — давньоруське поселення X—XI ст.
- с. **Чеп** Виноградівського району, урочище Бланка таньо — давньослов'янське поселення VIII—IX ст.

ЩО ЧИТАТИ ПРО АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ ЗАКАРПАТТЯ

Археологія Української РСР, т. I—II, Київ, «Наукова думка», 1971, 451 с., т. III, 1975, 470 с.

Балагурі Е. А. Археологічні пам'ятки Закарпаття. Ужгород, вид-во Ужгородського ун-ту, 1971. 43 с.

Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. Київ, «Наукова думка», 1972. 273 с.

Бернякович К. В. Енеолітичне поселення на Малій горі біля Мукачева.— Археологія, т. 20, Київ, «Наукова думка», 1966. с. 163—170.

Бідзіля В. І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. Київ, «Наукова думка», 1971. 181 с.

Гончаров В. К. Райковецьке городище. Киев, изд-во АН УССР, 1950, 219 с.

Гранчак І. М., Пальок В. В. Місто над Ужем. Ужгород, «Карпати», 1973, 270 с.

Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі. Київ, вид-во АН УРСР, 1961, 265 с.

Лелекач М. М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X—XI ст.— Наукові записки УжДУ, т. II, Ужгород, Обл. кн.-журн. вид-во, 1949, с. 62—72.

Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, «Наукова думка», 1972. 183 с.

Нидерле Л. Славянские древности. М., изд-во АН СССР, 1965. 516 с.

Петров В. П. Етногенез слов'ян. Київ, «Наукова думка», 1972. 213 с.

Потушняк Ф. М. Археологічні знахідки в Ужгороді.— Наукові записки УжДУ, т. IX. Ужгород, Обл. кн.-журн. вид-во, 1954. с. 399—414.

Потушняк Ф. М. Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. Ужгород, вид-во Ужгородського ун-ту, 1958. 143 с.

Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., изд-во АН СССР, 1948. 792 с.

Смирнова Г. И., Бернякович К. В. Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпатья.— Археологический сборник, вып. 7. Л., изд-во Эрмитажа, 1956. с. 89—115.

Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. Київ, вид-во АН УРСР, 1960, 187 с.

Смишко М. Ю. Раннеславянские памятники на территории западных областей Украинской ССР. Доклады VI научной конференции Ин-та археологии АН УССР. Киев, изд-во АН УССР, 1953, с. 82—93.

Третьяков Н. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днестре и Волге. М.—Л., «Наука», 1962. 308 с.

Шляхом до щастя. Нариси історії Закарпаття. Ужгород, «Карпати», 1972. 288 с.

ЗМІСТ

Бідзіля В. І.	
Передмова	3
Балагурі Е. А.	
Земля Карпатська	9
Слідами людей кам'яного віку	12
Давні землероби, скотарі й металурги	28
Свідчать пам'ятки ранньозалізного віку	45
Пеняк С. І.	
Карпати і Дунай чи межиріччя Дніпра і Вісли?	62
Повідомляють античні автори	66
Слідами ранньослов'янських археологічних культур	68
Слов'яни в Тисо-Дунайському басейні	73
Ключі від нерозгаданих таємниць	81
Давні поселення і городища	85
Пам'ятки життя і смерті	91
Давне землеробство	101
Люди чудодійного ремесла	111
Гончарна справа	122
Суспільне життя і політичний лад слов'ян	131
Племінна належність давньослов'янських пам'яток	137
Балагурі Е. А., Пеняк С. І.	
Археологічні пам'ятки Закарпатської області	147
Що читати про археологічні пам'ятки Закарпаття	156

~~27~~ коп.

